

MASTERTHESIS

Protestantse Stervenskunst, Over Traditie en Transformatie

Een onderzoek naar de integratie van protestantse thema's rond sterven

Opleiding	Protestantse Theologische Universiteit
Vak	Master Gemeentepredikant, Masterthesis 2 (T-MATH2)
Begeleider	dr. T.T.J. Pleizier
Beoordelaar	prof. dr. H.J. Olsman
Student	Sander van den Berg, 2000830
Datum	7 januari 2025

INHOUDSOPGAVE

HOOFDSTUK 1 INLEIDING	3
1.1 INTRODUCTIE	3
1.2 PROBLEEMSTELLING	3
1.3 ONDERZOEKSVRAAG	5
1.4. RELEVANTIE	8
1.5 LEESWIJZER	8
HOOFDSTUK 2 DE PROTESTANTSE STERVENSLITERATUUR	10
2.1 INLEIDING	10
2.2 GESCHIEDENIS VAN DE STERVENSKUNST	10
2.3 MAARTEN LUTHER: EEN VOORBEELD VAN DE PROTESTANTSE STERVENSKUNST	13
2.3.1 <i>Inleiding</i>	13
2.3.2 <i>Discontinuïteit</i>	14
2.3.3 <i>Continuïteit</i>	15
2.4 THEMATISCHE ANALYSE VAN LUTHERS SERMOEN	16
2.4.1 <i>Dood als deur tot nieuw leven</i>	16
2.4.2 <i>Het geloof in Christus redt</i>	17
2.4.3 <i>Bemoediging richting de dood: sacramenten, heiligen en gebed</i>	18
2.5 ANDERE STEMMEN BINNEN DE PROTESTANTSE TRADITIE	19
2.5.1 <i>Johannes Calvijn</i>	19
2.5.2 <i>Gisbertus Voetius</i>	20
2.6 MOTIVATIE VOOR DE KEUZE VAN LUTHER IN DIT ONDERZOEK	22
2.7 SAMENVATTING	23
HOOFDSTUK 3 HEDENDAAGSE STERVENSLITERATUUR	24
3.1 INLEIDING	24
3.2 CONTEXT VAN STERVEN EN DOOD	24
3.2.1 <i>Sociaal-culturele ontwikkelingen</i>	24
3.2.2 <i>Rol van medische ontwikkeling</i>	27
3.3 HEDENDAAGSE STERVENSLITERATUUR IN NEDERLAND	28
3.4 THEMA'S ZELFHULPLITERATUUR	30
3.4.1 <i>Angst voor de dood</i>	30
3.4.2 <i>Loslaten</i>	31
3.4.3 <i>Verzoening</i>	31
3.4.4 <i>Spiritualiteit</i>	32
3.5 REFLECTIE OP THEMA'S	33
3.6 VOORLOPIGE SYNTHESIS THEMA'S	34
3.6.1 <i>Deur, loslaten & verzoening</i>	34
3.6.2 <i>Geloof en spiritualiteit</i>	34
3.6.3 <i>Bemoediging en angst</i>	35
3.7 SAMENVATTING	35
HOOFDSTUK 4 TWEE STEMMEN VERBINDEN	36
4.1 INLEIDING	36
4.2 STEMMEN VAN DE THEOLOGIE	36
4.2.1 <i>Theological Action Research</i>	36
4.2.2 <i>Theology in 'four voices'</i>	37
4.2.3 <i>Discerning en disclosing</i>	38
4.2.4 <i>Normativity</i>	38
4.3 OPZET FOCUSGESPREK	40
4.3.1 <i>Aandachtspunten focusgroep</i>	40
4.3.2 <i>Werving van deelnemers</i>	41
4.3.3 <i>Dataverzameling</i>	41
4.3.4 <i>Analysemethode</i>	41
4.3.5 <i>Ethische overwegingen</i>	42

HOOFDSTUK 5 GELEEFD GELOOF EN STERFELIJKHEID	43
5.1 INLEIDING	43
5.2 GESPREKKEN	43
5.3 THEMA'S	44
5.4 THEMA 1: BEWUSTZIJN VAN STERFELIJKHEID	44
5.5 THEMA 2: ZEKERHEID IN GELOOF	46
5.6 THEMA 3: TOEKOMSTPERSPECTIEF	47
5.7 THEMA 4: RELATIONELE VERBONDENHEID	49
5.8 THEMA 5: KWETSBAARHEID	50
5.9 THEMA 6: LOSLATEN IN STERVEN	52
5.10 THEMA 7: BEMOEDIGING	53
5.11 ONDERLINGE VERBINDINGEN	54
HOOFDSTUK 6 TWEE STEMEN VERBONDEN	56
6.1 INLEIDING	56
6.2 PRAKTISCH-THEOLOGISCHE SYNTHESE	56
6.3 THEMA 1: BEWUSTZIJN VAN STERFELIJKHEID	57
6.4 THEMA 2: ZEKERHEID IN GELOOF	58
6.5 THEMA 3: TOEKOMSTPERSPECTIEF	59
6.6 THEMA 4: RELATIONELE VERBONDENHEID	59
6.7 THEMA 5: KWETSBAARHEID	60
6.8 THEMA 6: LOSLATEN IN STERVEN	61
6.9 THEMA 7: BEMOEDIGING	61
HOOFDSTUK 7 CONCLUSIE	63
7.1 INLEIDING	63
7.2 BEANTWOORDING ONDERZOEKSVRAAG	63
7.3 EVALUATIE METHODIEK	65
7.4 VERDER ONDERZOEK	65
BIBLIOGRAFIE	67
BIJLAGE 1 PROTOCOL GESPREK FOCUSGROEP	70
BIJLAGE 2 INFORMED CONSENT	72
BIJLAGE 3 SAMENVATTING FOCUSGESPREKKEN	73
BIJLAGE 4 CODEBOEK	77

HOOFDSTUK 1 INLEIDING

1.1 Introductie

Dit hoofdstuk introduceert het centrale probleem van deze studie en licht de daaruit voortvloeiende onderzoeksvraag toe. Vervolgens komt de relevantie van dit onderzoek aan de orde. Tot slot biedt een leeswijzer een overzicht van de structuur van deze thesis.

1.2 Probleemstelling

Het thema dood speelt een prominente rol in recente Nederlandse literatuur. Een opvallend voorbeeld hiervan is de roman *Stadium IV*, waarin het stervensproces confronterend wordt weergegeven als een verlies van schoonheid en betekenis.¹ Religie ontbreekt volledig, en de zinloosheid domineert. Een andere roman confronteert met de gebrokenheid van een mensenleven. In *Het leven zelf* wordt de gebrokenheid van een mensenleven benadrukt, culminerend in een uitzichtloze situatie die leidt tot zelfdoding.² Dood en sterfelijkheid worden in deze literatuur expliciet naar voren gebracht, waarbij de vraag opgeroepen wordt: wat betekent het als het leven niet langer als goed wordt ervaren? En wat houdt ‘een goede dood’ in?

Deze thematiek nodigt uit tot reflectie op de plaats van dood en sterfelijkheid in het dagelijkse leven. Dit lijkt in schril contrast te staan met het moderne levensgevoel, zoals omschreven door de Belgische psychiater De Wachter (1960):

*“Het leven is voor ons één groot feest, een gegeven waarvan wij onverminderd moeten genieten, met de volle beschikking over al onze lichamelijke en mentale mogelijkheden.”*³

Binnen dit heersende levensgevoel is er weinig ruimte voor dood en sterfelijkheid. Dit gebrek aan aandacht was voor SIRE aanleiding tot een bewustwordingscampagne.⁴ Uit hun onderzoek blijkt dat 83% van de Nederlanders direct of indirect met de dood in aanraking is geweest, slechts 16% zich bewust bezighoudt met sterfelijkheid. Tegelijk spreekt 1 op de 3 mensen nooit over de dood.⁵

Naast deze maatschappelijke ontwikkeling is er een groeiende belangstelling voor zelfhulpboeken rond ziekte en sterven. Deze boeken reflecteren een behoefte aan begeleiding bij levenseindekwesties. Het brede scala aan publicaties over hospicezorg, verlies en sterven wijst op een groeiende maatschappelijke behoefte aan reflectie op dit thema.⁶

¹ S. Kollaard, *Stadium IV* (Amsterdam: Van Oorschot, 2020).

² R. ten Napel, *Het leven zelf* (Amsterdam: Hollands Diep, 2021).

³ D. de Wachter, *Borderline times. Het einde van de normaliteit*, 12de dr. (Leuven: Lannoo, 2013), 204.

⁴ <https://sire.nl/campagnes/de-dood-praat-erover/>, geraadpleegd 8 oktober 2024.

⁵ SIRE, ‘Persmap bijlage 2’, Cijfers & quotes, 2022, <https://sire.nl/wpcontent/uploads/2022/02/infographic-de-dood.png>.

⁶ R. Bruntink, ‘Boeken Top Tien van 2023’, geraadpleegd 8 oktober 2024, <https://www.robbruntink.nl/2023/12/28/boeken-top-tien-van-2023/>; ‘Recensies’, geraadpleegd 8 oktober 2024, <https://palliatievezorg.nl/actueel/recensies/>.

De vraag rijst vanuit welk discours verlies en sterven worden besproken en hoe de ‘goede dood’ daarin wordt geconceptualiseerd. Een recent onderzoek naar 173 artikelen uit landelijke Nederlandse dagbladen (2010 en 2020) laat zien dat het keuze-discours hierin dominant is.⁷ Binnen dit discours wordt een ‘goede dood’ gedefinieerd als een dood die door het individu zelf wordt gekozen. Dit biedt mensen, vooral ouderen, een actieve rol in het stervensproces. Het niet maken van een keuze wordt daarentegen vaak geassocieerd met afhankelijkheid, verlies van controle en aftakeling, wat binnen dit discours als angstaanjagend wordt ervaren.⁸

Het concept van de ‘goede dood’ heeft ook diepe wortels in de christelijke traditie. Een van de vroegste werken hierover is toegeschreven aan Anselmus van Canterbury (1033-1109).⁹ Zijn werk biedt een reeks vragen en antwoorden voor stervenden en geldt als een van de eerste voorbeelden van de middeleeuwse *ars moriendi*-literatuur. Deze literatuur gericht op de kunst van het sterven, had tot ver in de Middeleeuwen een dominante positie.¹⁰ Het begrip ‘stervenskunst’ verwijst overigens niet naar een artistieke activiteit, maar eerder naar een praxis: een praktische en spirituele voorbereiding op het sterven.¹¹

In de Reformatie kreeg de stervenskunst een nieuwe dimensie. Op 1 november 1519 publiceerde Maarten Luther zijn preek *Een preek over de voorbereiding op het sterven*.¹² Hierin beschrijft hij het ‘goed sterven’ vanuit het perspectief van de vroege Reformatie. Deze preek had een revolutionaire impact op de stervenskunst en bevat thema’s die vandaag ook nog relevant zijn. De herdruk van deze preek, vijf eeuwen later, onderstreept de blijvende zeggingskracht van Luthers’ visie op stervenskunst binnen de protestantse traditie.¹³

De hierboven geschetste ontwikkelingen wijzen op twee dominante perspectieven in het discours over sterven en dood. Enerzijds het perspectief uit de hedendaagse literatuur, zelfhulpboeken en het medialandschap met een nadruk op de autonomie en keuzevrijheid. Anderzijds het perspectief vanuit de protestantse traditie, waarin sterfelijkheid en dood worden geplaatst in het licht van het geloof, het Woord en de traditie.

Deze perspectieven ontmoeten elkaar in het geleefde geloof van individuen binnen geloofsgemeenschappen. Maar hoe resoneert de traditionele premoderne protestante traditie in de hedendaagse opvattingen? Welke thema’s vanuit deze premoderne traditie

⁷ Els van Wijngaarden en José Sanders, “‘I want to die on my own terms’: Dominant interpretative repertoires of “a good death” in old age in Dutch newspapers’, *Social Science & Medicine* 311 (1 oktober 2022): 115361, <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2022.115361>.

⁸ van Wijngaarden en Sanders, 2.

⁹ Z. Ursinus, *Stervenskunst*, vertaald door G. den Hartogh (Kampen: De Groot Goudriaan, 2003), 23. Hij verwijst hier naar het werk van Canterbury: *Admonitio morienti et de peccatis suis ninium formidanti* (nederlands: Vermaning, gericht aan hen die stervende zijn en degenen die ten zeerste bevreesd zijn vanwege hun zonden.)

¹⁰ K. Exalto, *De dood ontmaskerd. De voorbereiding op de dood in de late middeleeuwen, in de reformatie en in de gereformeerde theologie in de 17e en begin 18e eeuw.*, 2de dr. (Amsterdam: Ton Bolland, 1979), 1.

¹¹ Exalto, 207.

¹² H.J. Selderhuis, red., *Luther verzameld*, vol. II (Utrecht: Kok, 2016), 1142-57.

¹³ A. Alderliesten, *Stervenskunst bij Luther* (Apeldoorn: De Banier, 2021).

zijn nog te herkennen? En hoe resoneert de protestantse visie op sterven met hedendaagse opvattingen over sterfelijkheid?

De vraag is hoe hedendaagse geloofsopvattingen over sterfelijkheid en dood worden gevormd. Is er sprake van een diepgaande integratie met heersende hedendaagse perspectieven? Of overheerst het Woord en de traditie en klinken de noties van onder meer Luther rond het sterven ook door in de opvattingen van gelovigen binnen geloofsgemeenschappen.

1.3 Onderzoeksvraag

De vragen die opkomen uit de bovenstaande probleembeschrijving wil ik onderzoeken. Mijn onderzoeksvraag als volgt:

Hoe worden de thema's van de protestantse stervenskunst geïntegreerd in het leven van christenen in geloofsgemeenschappen, binnen de Protestantse Kerken in Nederland, tegen de achtergrond van de hedendaagse context?

Ter beantwoording van deze onderzoeksvraag heb ik de volgende drie deelvragen geformuleerd.

Mijn eerste deelvraag luidt: *Wat zijn de centrale kenmerken van protestantse stervenskunst?*

In deze deelvraag wil ik twee bewegingen maken. Ten eerste het concept van stervenskunst verkennen. Vervolgens bezien wat de betekenis van het protestantisme hierin betekent.

In hoofdstuk twee gebruik ik verschillende auteurs die inzicht bieden in de historische ontwikkeling van stervenskunst. De Franse historicus Philippe Ariès (1914-1984) levert een belangrijk fundament door zijn uitgebreide historische analyse van sterven, rouw en begraven, romantisering van de dood, individualisering en medicalisering.¹⁴ Waar Ariès de nadruk legt op de beschrijving is bij de historicus Huizinga (1872-1945) een meer analytische benadering van de Middeleeuwen aanwezig.¹⁵

Het tweede deel van mijn eerste deelvraag is ook te vinden in hoofdstuk twee. Hier verbind ik mijn eerdere schets van de tijd met theologen Exalto, Kirn en Alderliesten. Als eerste ga ik ten rade bij Exalto (1919-2003).¹⁶ Exalto eindigt zijn werk in de 18e eeuw. Over deze periode introduceert Exalto verschillende theologen en hun opvattingen over de stervenskunst. Exalto is met zijn protestante insteek een alternatief geluid voor de katholieke insteek vanuit Ariès' beschrijving.

¹⁴ P. Ariès, *Het uur van onze dood. Duizend jaar sterven, begraven, rouwen en gedenken*. (Amsterdam: Elsevier, 1987).

¹⁵ J. Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvorming der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden.*, 27ste dr. (Amsterdam: Contact, 1997).

¹⁶ Exalto, *De dood ontmaskerd*.

Emeritus-hoogleraar kerkgeschiedenis Kirn (1953) concentreert zich nog specifiek op Luther en zijn stervenskunst. Via een compacte beschrijving van de preek van Luther verbindt hij deze met Luthers' theologie. Hierin is hij kritisch als het gaat over de rol van de sacramenten in de preek van Luther.¹⁷

In een recent werk van theoloog en ethicus Alderliesten (1979) gaat de aandacht ook geheel naar Luther.¹⁸ Hij verbindt in zijn boek historie, kerkgeschiedenis en theologie. De tekst van Luther zijn preek over de voorbereiding van het sterven ontleen ik van Selderhuis.¹⁹ Een kritisch geluid op de verschillende onderzoeken naar de opvattingen van Luther rond sterven, zijn opgetekend door Leroux.²⁰

Hoewel Luther als een van de eersten over protestantse stervenskunst spreekt, is hij niet de enige vertegenwoordiger van dit onderwerp. Ik zal ook andere stemmen uit het protestantisme zoals Calvijn en Voetius belichten.²¹ Vanuit bovenstaande literatuur ontstaat er een inzicht in de brede geschiedenis van de stervenskunst welke zich uiteindelijk concentreert op Luther.

Mijn tweede deelvraag is: *Hoe zijn de protestantse thema's herkenbaar binnen de hedendaagse stervensliteratuur sinds de 21^e eeuw?*

Ik zal hiertoe in mijn derde hoofdstuk beginnen met een duiding van de hedendaagse context. Zo wordt er breed gepubliceerd dat er sprake is van een 'death-denying' samenleving,²² zoals onder meer blijkt uit de recente campagne van SIRE. Daarnaast blijkt uit een recente systematische review van Europese literatuur de rol en de betekenis van spirituele zorg bij het sterven in een palliatieve setting beperkt te zijn.²³ Ook uit hedendaagse zelfhulp literatuur komt naar voren dat spiritualiteit een zeer beperkte rol van betekenis heeft.²⁴

Een hedendaagse context met een beperkte spiritualiteit maakt deze eeuw niet direct seculier. Alsof de hedendaagse context geheel los zou staan van een levensbeschouwing. Ik wil namelijk juist voorkomen dat een onterechte tegenstelling, een frame, ontstaat tussen seculier en protestant. Hiertoe zoek ik aansluiting bij de Canadese filosoof Taylor (1931).²⁵ De vraag van ruimte voor religie in een seculiere eeuw wordt door Taylor

¹⁷ H. Kirn, 'Martin Luther en de ars moriendi', in *Luther zijn leven, zijn werk*, 3de dr. (Kampen: Kok, 2007), 200-202.

¹⁸ Alderliesten, *Stervenskunst bij Luther*.

¹⁹ Selderhuis, *Luther verzameld*.

²⁰ Neil R. Leroux, *Martin Luther as comforter: writings on death*, Studies in the history of Christian traditions; 133; v. 133 (Leiden: Brill, 2007).

²¹ G Voetius, *De praktijk der godzaligheid*, vertaald door C.A. de Niet, vol. II (Utrecht: De Banier, 1996); J. Calvijn, *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst*, vertaald door A. Sizoo, 12de dr. (Zoetermeer: Meinema, 1994).

²² Kathryn Paul, 'The Ars Moriendi: A Practical Approach to Dying Well', *Modern Believing* 56, nr. 2 (2015): 209-22.

²³ Marie-José H. E. Gijsberts e.a., 'Spiritual Care in Palliative Care: A Systematic Review of the Recent European Literature', *Medical Sciences* 7, nr. 2 (2019): 14-15, <https://doi.org/10.3390/medsci7020025>.

²⁴ B. van Beukering, *Je kunt het maar één keer doen. Een persoonlijke zoektocht naar sterven, het grootste taboe in ons leven.*, 3de dr. (Amsterdam: Het Spectrum, 2020), 160-61.

²⁵ C. Taylor, *A Secular Age*, 4de dr. (Cambridge: Belknap Press of Harvard University, 2018).

beschreven. Taylor analyseert dat religie om verschillende redenen niet langer een leidende rol speelt. Ik zal beargumenteren dat deze andere invulling van religie een impuls geeft tot angst voor sterfelijkheid, verregaande medicalisering en expressief individualisme.

De hedendaagse stervensliteratuur lijkt volgens Taylor ingebed te zijn in een angst voor sterfelijkheid, medicalisering en expressief individualisme. Deze onderwerpen komen naar voren in het huidige discours rond ziekte en sterven. Maar welke thema's komen nu aanvullend terug in de zelfhulp literatuur? Een wending dus naar de omvangrijke hoeveelheid stervensliteratuur. Omwille van begrenzing formuleer ik een viertal criteria om te komen tot een tweetal auteurs in de Nederlandse context die ik nader wil bestuderen. Ik kies bewust voor deze context om zo aan te sluiten bij mijn empirisch onderzoek. De auteurs Van Beukering en Koedam behandel ik in deze thesis. Een viertal gedeelde thema's uit hun publicaties worden besproken als ook een reflectie door mij hierop. In deze reflectie wil ik stilstaan bij de interactie tussen hedendaagse en protestantse perspectieven op sterven.

Mijn derde deelvraag is: *Hoe resoneert het gesprek over sterfelijkheid met gelovigen (geleefd geloof) met motieven voor sterfelijkheid uit de protestantse traditie en hedendaagse literatuur over stervenskunst?*

Het antwoord op deze deelvraag komt terug in de hoofdstukken vijf en zes. Hoofdstuk vijf geeft een verslag van een viertal focusgesprekken met leden van verschillende geloofsgemeenschappen binnen de Protestantse Kerk in Nederland. Ik kies qua methode bewust voor een focusgroep omdat hier via de dialoog in gezamenlijkheid betekenis en een gedeeld begrip ontstaat.²⁶ Deze methode verkies ik boven interviews omdat door de interactie en de groepsdynamiek ruimte ontstaat voor aanvullende inzichten. Kwantitatief onderzoek leent zich niet voor deze onderzoeksvraag.²⁷ De aandachtspunten die De Roest noemt voor dit type onderzoek zal ik in hoofdstuk vier expliciet benoemen en mijn mitigerende maatregelen delen.²⁸ Deze gesprekken zijn een waardevolle bron om inzicht te verkrijgen in het geleefde geloof en het discours rondom sterfelijkheid binnen de protestantse traditie.

Hoofdstuk zes bouwt hierop verder en analyseert de verkregen inzichten door deze te verbinden met de protestantse en hedendaagse thema's. Welke stemmen worden nu gehoord in de gesprekken. Is er sprake van vasthouden van de stemmen uit de traditie? In hoeverre en op welke onderwerpen vindt er een transformatie plaats ten opzichte van het denken vanuit de Reformatie. De thesis sluit af met een concluderend hoofdstuk waarin ik de belangrijkste bevindingen samenvat en de hoofdonderzoeksvraag beantwoord. Hierin doe ik ook aanbevelingen voor toekomstig onderzoek.

²⁶ H. de Roest, *Collaborative Practical Theology : Engaging Practitioners in Research on Christian Practices*, Theology in Practice; v. 8; Volume 8 (Leiden: Brill, 2020), 243, <https://brill.com/view/title/56046>.

²⁷ J.W. Creswell en C.N. Poth, *Qualitative Inquiry & Research Design. Choosing among five approaches.*, 4de dr. (London: SAGE Publications, 2018), 84.

²⁸ de Roest, *Collaborative Practical Theology : Engaging Practitioners in Research on Christian Practices*, 245-48; H. de Roest, 'The Focus Group Method in Practical Ecclesiology: Performative Effects and Ecclesiological Rationale', *Ecclesial Practices* 2, nr. 2 (2015): 241-42.

1.4. Relevantie

De academische relevantie van de onderzoeksvraag manifesteert zich op verschillende niveaus. Ten eerste biedt dit onderzoek inzicht in de wisselwerking tussen de christelijke traditie en de hedendaagse samenleving. De stervenskunst, zoals deze onder meer door Luther is geformuleerd, kan nog steeds betekenisvol zijn in een moderne context waarin religie vaak minder prominent aanwezig is.

Daarnaast draagt dit onderzoek bij aan het zicht op de manier waarop christenen binnen geloofsgemeenschappen hun geloof hier en nu praktisch vormgeven. Hoe en in welke mate vindt er een integratie van werelden plaats. Dit sluit aan bij bredere vragen binnen de theologie, religiewetenschappen en sociologie over hoe religieuze rituelen en overtuigingen worden hervormd of aangepast aan veranderende maatschappelijke omstandigheden. Een adequaat begrip van zingeving, spiritueel welzijn en geloof kan een bron van steun zijn voor mensen in hun omgang met lijden. Hiermee kan zelfs acceptatie van lijden mogelijk worden bevorderd.²⁹

Op maatschappelijk niveau kan geloof, of spiritualiteit, ook een steunfunctie in een ziekteproces vervullen.³⁰ Troost en de rol die religie in eerdere generaties speelde, worden echter niet altijd direct herkend of gewaardeerd. Ook vanuit dit perspectief is deze onderzoeksvraag relevant, omdat zij inzicht biedt in de mogelijkheid dat wortels van de christelijke traditie opnieuw betekenisvol kunnen zijn in processen van zingeving.

Bovendien heeft deze onderzoeksvraag een praktische relevantie voor pastoraal werk en geestelijke verzorging. Het onderzoek kan nieuwe perspectieven aanreiken voor hoe geestelijke verzorgers en ambtsdragers christenen kunnen ondersteunen bij levensvragen. Dit is met name relevant in de zoektocht naar betekenis en begeleiding in de overgang van leven naar dood.

1.5 Leeswijzer

Deze thesis bevat twee belangrijke opmerkingen over inhoud en structuur.

Hoofdstukken twee en drie beginnen met een duiding van de context. Hoofdstuk twee behandelt sterven ten tijde van de *ars moriendi* rond 1500. Barnes benadrukt dat een genuanceerd begrip van denken alleen mogelijk is binnen de intellectuele, culturele en theologische kaders van die tijd.³¹ Dit inzicht is essentieel voor een correcte interpretatie van zowel hedendaagse literatuur als protestantse stervensthema's.³² Overige methodologische keuzes worden verantwoord in hoofdstuk vier.

²⁹ Raymond F. Paloutzian, *Invitation to the psychology of religion*, 3de dr. (New York: The Guilford Press, 2017), 329.

³⁰ van Beukering, *Je kunt het maar één keer doen.*, 162; K. Butler, *De kunst van het sterven. Een toegankelijke, praktische en integere gids bij het voorbereiden op het einde van je leven.*, vertaald door R. Neugarten (Haarlem: Xander Uitgevers, 2020), 45.

³¹ Michel R. Barnes, Anthony Briggman, en Ellen Scully, *New Narratives for Old: The Historical Method of Reading Early Christian Theology: Essays in Honor of Michel René Barnes*, CUA Studies in Early Christianity (Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2022), 2, <https://muse.jhu.edu/book/98731>.

³² Barnes, Briggman, en Scully, 21.

De tweede opmerking betreft de praktische-theologische insteek, die de structuur mede bepaalt. Het doel is om bestaande theorieën over geloofsgemeenschappen te onderzoeken en te evalueren.³³ De taal van gelovigen speelt hierin een cruciale rol. Clare Watkins' onderscheid tussen vier stemmen in de theologie biedt hierbij een kader.³⁴

Voor deze studie zijn de *formal voice* en *espoused voice* relevant, die methodologisch in hoofdstuk vier worden uitgewerkt. De *formal voice* verwijst naar academische reflectie op sterven en stervenskunst, terwijl de *espoused voice* de empirische ervaringen van gelovigen omvat.³⁵ Door deze stemmen centraal te stellen, slaat deze thesis een brug tussen theorie en praktijk.

De structuur weerspiegelt deze focus. In hoofdstukken twee en drie staat de *formal voice* centraal: hoofdstuk twee behandelt protestantse reflecties, en hoofdstuk drie analyseert hedendaagse literatuur. Deze hoofdstukken vormen de basis voor het tweede deel van de thesis, waarin het gesprek met gelovigen plaatsvindt.

In hoofdstuk vijf komt de *espoused voice* aan bod via focusgesprekken met gelovigen. Hoofdstuk zes verbindt deze bevindingen met de theoretische inzichten uit de eerdere hoofdstukken. Deze tweedeling maakt het mogelijk om gelovigen in hun eigen woorden te beschrijven en hun ervaringen te relateren aan bestaande theorieën.

Hoewel de focus ligt op de *formal* en *espoused voice*, erkent de thesis ook de relevantie van Watkins' andere stemmen: de *normative* en *operant voice*. Deze blijven echter buiten beschouwing om het onderzoek af te bakenen. De keuze voor deze focus draagt bij aan de verkenning van geleefd geloof in relatie tot stervenskunst binnen geloofsgemeenschappen.

³³ de Roest, *Collaborative Practical Theology: Engaging Practitioners in Research on Christian Practices*, 30.

³⁴ C. Watkins, *Disclosing Church. An ecclesiology learned from conversations in practice*. (New York: Routledge, 2020), 39-51.

³⁵ de Roest, *Collaborative Practical Theology: Engaging Practitioners in Research on Christian Practices*, 214. Hij wijst hier ook op de bruikbaarheid van de vier stemmen van theologie in onderzoek.

HOOFDSTUK 2 DE PROTESTANTSE STERVENSLITERATUUR

2.1 Inleiding

Hoofdstuk twee is een van de eerste twee hoofdstukken waar geluisterd wordt naar de *formal voice*. Namelijk, wat leert de academische theologie over de ars moriendi. In de volgende paragraaf bespreek ik eerst de oorsprong van de ars moriendi en geef ik een beknopte schets van de historische en maatschappelijke context waarin dit concept is ontstaan. Maarten Luther blijkt een van de eerste auteurs van protestantse stervensliteratuur te zijn. In een volgende paragraaf onderzoek ik de continuïteit en discontinuïteit tussen Luthers benadering en de middeleeuwse stervensliteratuur. In een daaropvolgende paragraaf distilleer ik een drietal centrale thema's uit Luthers' preek, die ik in de verdere thesis zal gebruiken als *formal voice* uit de protestantse traditie.

In de voorlaatste paragraaf bespreek ik twee theologen na Luther en geef ik een overzicht van hun visie op de ars moriendi. Hier kies ik bewust voor een beperking qua theologische stemmen. Intentie is om een aantal stemmen te berde te brengen om te toetsen of de door mij onderkende thema's herkenning oproepen bij theologen in de vroegmoderne tijd.³⁶

Ten slotte onderbouw ik mijn keuze om Luther te positioneren als representant van de protestantse ars moriendi binnen deze thesis.

2.2 Geschiedenis van de stervenskunst

De stervenskunst beschrijft de praxis van het sterven.³⁷ Deze praxis, vervat in de literatuur die ars moriendi heet, kent een lange geschiedenis. In zijn uitgebreide werk beschrijft Ariès vijf periodes waarin hij de westerse omgang met de dood analyseert.³⁸ Zijn werk is te typeren als eerder beschrijvend dan verklarend. Daarnaast biedt het een beperkte analyse van de oorzaken van deze ontwikkelingen. Na het verschijnen van zijn omvangrijke studie is vanuit diverse kanten kritiek gekomen. Terugkerende thema's hierin betreffen zijn strikte schematisering, de onderbouwing van de opvatting van zijn eerste periode, de plaats van het sterven in de maatschappij voor zijn eerste twee periodes, zijn romantisering van de vroegere dood en de (te) lineaire opvattingen van de ontwikkeling van sterven en rouw.³⁹

Als praktisch theoloog wil ik deze literatuur primair bezien als een beschrijving van het geleefde leven en hiertoe is Ariès bruikbaar. Ariès' onderzoek bestrijkt de periode vanaf de 4e eeuw tot het einde van de 20e eeuw. Een van de eerste periodes die hij onderscheidt,

³⁶ Deze term ziet op de periode van eind 15e tot eind 18e eeuw. Het jaar 1789 (Franse Revolutie) wordt in de Europese geschiedenis als scharnierjaar gezien.

³⁷ Exalto, *De dood ontmaskerd*, 207.

³⁸ Ariès, *Het uur van onze dood.*, 631-44. Ariès spreekt hier achtereenvolgens over een 'getemde dood', 'de dood van het individu', 'de alomtegenwoordige dood', 'de dood van de ander' en 'de dood als negatief van zichzelf'

³⁹ P.H. Hutton, 'Of Death and Destiny. The Ariès/Vovelle Debate about the History of Mourning', in *Philippe Ariès and the politics of French cultural history*, *Critical perspectives on modern culture* (Amherst: University of Massachusetts Press, 2004), 113-28; Dana Luciano, *Arranging Grief: Sacred Time and the Body in Nineteenth-Century America*, *Sexual cultures* (New York: NYU Press, 2007).

noemt hij 'de getemde dood'. Socioloog Bregman beschrijft haar verbazing hierover. Kennelijk waren de mensen in deze tijd niet bezig met hun dood.⁴⁰ Wel werd in deze periode de dood ingebed in vastomlijnde rituelen, waarin de kerk een duidelijke invloed uitoefende.⁴¹ Als voorbeeld hiervan werd door de kerk het verbranden van lichamen verboden, aangezien men geloofde in de opstanding van het lichaam. Vanaf de 13e eeuw vond er een belangrijke verandering plaats: in plaats van anonieme begrafenissen, die voortkwamen uit een gelijkheidsideaal, werden graven versierd en voorzien van naamsvermeldingen. Deze begrafenisrituelen werden sterk beïnvloed door religieuze overtuigingen, waarbij het geloof meer en meer een centrale rol speelde.⁴²

De dood werd in deze tijd vaak als een aankondiging ervaren waarop mensen zich voorbereidden en waar ze zich aan overgaven. Het tegenovergestelde, een plotselinge dood, werd daarentegen als onheilspellend beschouwd voor het leven na de dood.⁴³ De maatschappelijke opvatting was dat de naderende dood een lotsbestemming vertegenwoordigde en dat men zich niet moest verzetten tegen dit onvermijdelijke einde.⁴⁴ Zodra men het gevoel had dat de dood naderde, begon men zich letterlijk voor te bereiden op dit moment.⁴⁵ Dit was geen besloten aangelegenheid; volgens Ariès bleef het sterven tot de negentiende eeuw een publieke gebeurtenis.⁴⁶ Na de laatste biecht en absolutie wachtte de stervende in het bijzijn van anderen openlijk op zijn laatste ademtocht.⁴⁷

Gelovigen leefden vanuit een eschatologisch perspectief. In de vroege Middeleeuwen heerste de overtuiging dat de overledene in een staat van slaap verkeerde tot aan de wederkomst van Christus.⁴⁸

Vanaf de 14e eeuw verschuift het accent naar een nadruk op het laatste oordeel. Deze verandering weerspiegelt, zoals Ariès het treffend formuleert, "(...) de nieuwe verontrusting van de mens, die zijn lotsbestemming aan het ontdekken is."⁴⁹ Dit wordt onder andere zichtbaar in de symboliek van het gerechtshof, waar het leven van de mens werd opgevat als een langdurig juridisch proces.⁵⁰ Elke handeling van de mens had directe gevolgen en potentiële sancties, wat de noodzaak van moreel verantwoord handelen gedurende het leven benadrukte. Het sterfbed waar men eerder wachtte op de dood veranderde in een rechtszaal.

Het laatste oordeel wordt niet langer verbonden met de wederkomst als kosmische gebeurtenis. De persoonlijke zekerheid van de opstanding kreeg meer nadruk in de

⁴⁰ L. Bregman, *Beyond silence and denial: death and dying reconsidered* (Louisville: Westminster John Knox, 1999), 20-21.

⁴¹ Ariès, *Het uur van onze dood.*, 632.

⁴² Ariès, 39-42.

⁴³ Ariès, 18-21.

⁴⁴ Ariès, 18.

⁴⁵ Ariès, 14.

⁴⁶ Ariès, 27.

⁴⁷ Ariès, 117; Norbert Ohler, *Sterben und Tod im Mittelalter* (München: Artemis, 1990), 60-61.

⁴⁸ Ariès, *Het uur van onze dood.*, 106-7.

⁴⁹ Ariès, 109.

⁵⁰ Ariès, 111.

geloofsbelevenis.⁵¹ De gemeenschappelijke geloofsbeleving komt hier onder druk te staan. De gedachte van een laatste oordeel komt zo meer op spanning te staan. Het ging ergens over, namelijk je persoonlijke bestemming.⁵² De beschrijvingen over de hemel waren beperkt in die tijd. Maar de beschrijvingen en de verbeeldingen van de hel namen grote vormen aan.⁵³ Daarnaast ontstaat door de afwezigheid van een strikte koppeling tussen oordeel en opstanding ruimte voor een tussenstatus. De hel werd een doorgangshuis en de gedachte aan een vagevuur werd hiermee verbonden.⁵⁴

Deze opvatting werd verder versterkt door de opkomst van de bedelmonniken. Niet alleen de kloosterlingen waren verplicht het ideaal van volmaaktheid na te leven; ook van de gelovigen werd verwacht dat zij dit nastreefden. De bedelmonniken probeerden zo mensen die ketters waren of in leer of leven niet zuiver waren te bekeren.⁵⁵ Deze monniken schuwden de krachtige beelden voor de dood niet.⁵⁶ De nadruk kwam te liggen op de angst voor de hel en niet voor de dood zelf. De gedachte aan de dood had niet een centrale plaats. Door de hoge kindersterfte, de oorlogen en epidemieën had men niet langer achting voor de dood.⁵⁷ Huizinga stelt dat in geen enkele andere eeuw de gedachte aan de dood met zoveel nadruk werd opgedrongen als in de vijftiende eeuw.⁵⁸

Deze eerdergenoemde spanning vanuit het persoonlijke heil rond het sterfbed wordt op schrift (houtsnee) gesteld, de *artes moriendi*.⁵⁹ Kirn schrijft dat deze "(...) literatuur was gericht op de beschrijving van het stervensuur én de beschrijving van het dramatische gevecht om de redding van de ziel uit de eeuwige hellepijn."⁶⁰ Een bekend stervensgeschrift uit die tijd was dat van de kanselier van de universiteit van Parijs, Johannes Gerson (1363-1429). In 1403 schreef hij de "*arte moriendi*".⁶¹ Een terugkerend patroon in zowel de afbeeldingen over het sterfbed als ook de *ars moriendi* geschriften waren de vijf beproevingen. Deze beproevingen stonden in het sterven centraal: de geloofstwijfel, de vertwijfeling, het ongeduld, de zelfgenoegzaamheid en het hangen aan wereldse zaken.⁶²

Deze geschriften rond het sterven nemen een enorme vlucht in die tijd. Mede gezien de lage levensverwachting. Deze verwachting lag rond 1400 op 27 jaar.⁶³ Oorzaken zijn te vinden in honger, gebrekkige hygiëne en oorlogen. Maar ook in epidemieën, waardoor soms tot een derde van de bevolking in Europa stierf. De stervensliteratuur moest wel breed worden ingezet. De geestelijken bleken onvoldoende in staat om pastorale bijstand

⁵¹ Bregman, *Beyond silence and denial: death and dying reconsidered*, 20.

⁵² Ariès, *Het uur van onze dood.*, 116.

⁵³ Ariès, 116-25.

⁵⁴ G. van den Brink en C. van der Kooi, *Christelijke Dogmatiek* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2015), 671.

⁵⁵ D. MacCulloch, *Reformatie. Het Europese Huis gedeeld 1490-1700*, vertaald door H. Stegeman (Utrecht: Het Spectrum, 2005), 51.

⁵⁶ Ariès, *Het uur van onze dood.*, 134.

⁵⁷ Kirn, 'Martin Luther en de ars moriendi', 200.

⁵⁸ Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvorming der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden.*, 181-82.

⁵⁹ Huizinga, 181.

⁶⁰ Kirn, 'Martin Luther en de ars moriendi', 200.

⁶¹ Alderliesten, *Stervenskunst bij Luther*, 14.

⁶² Kirn, 'Martin Luther en de ars moriendi', 200; Exalto, *De dood ontmaskerd*, 23-27.

⁶³ Ohler, *Sterben und Tod im Mitteralter*, 28.

te bieden. Soms vluchtte de geestelijke zelf naar het platteland.⁶⁴ Vertaling van de stervensliteratuur vanuit het Latijn werd zo een noodzaak. De leken moesten deze stervenskunst zelf beoefenen.⁶⁵ Hierdoor nam de verspreiding onder de bevolking enorm toe.

Het jaar 1517 markeerde een cruciaal moment in het leven van Maarten Luther. Het is een stap in een periode waar al veel hervormingsbewegingen plaatsvonden. Luther eindigde de periode van katholicisme met zijn 95 stellingen. Tot die tijd waren heidense praktijken, zoals begrafenismaaltijden, dodendansen en het luiden van kerkklokken om zielen te verdrijven, wijdverbreide praktijken. Luther riep op tot het beëindigen van deze rituelen, aangezien zij niet strookten met zijn hervormingsgezinde visie op het christelijk geloof. Hoewel veel van deze gebruiken verdwenen, is het luiden van de kerkklokken tot op de dag van vandaag een blijvend element in de christelijke traditie.⁶⁶

Stervensliteratuur bleef tot het midden van de 18e eeuw populair onder de bevolking.⁶⁷ De opkomst van het menselijk bewustzijn (zoals ontwikkeld door Kant), de aanvaarding van de wereld als de best mogelijke (geïnspireerd door Leibniz), en de sterke vooruitgang van de positieve wetenschappen worden vaak aangevoerd als verklaringen voor de afnemende aandacht voor deze literatuur.⁶⁸ De filosoof Charles Taylor vat al deze ontwikkelingen samen in drie woorden: “the enchanted world”.⁶⁹ In paragraaf 3.2 zal ik ingaan op de achtergronden van de hernieuwde belangstelling voor stervensliteratuur die in de 21e eeuw is ontstaan.

2.3 Maarten Luther: een voorbeeld van de protestantse stervenskunst

2.3.1 Inleiding

De Reformatie markeerde het begin van een nieuw tijdperk, waarin een veranderde visie op de dood ontstond. Ariès beschrijft deze verschuiving als de overgang van de 'getemde dood' naar de 'alomtegenwoordige dood'. Terwijl het sterven in de Middeleeuwen werd gezien als de culminatie van het leven, direct verbonden met het laatste oordeel, verschoof in de Reformatie de nadruk naar het leven als voorbereiding op de dood.⁷⁰ De dood werd een voortdurend aanwezig thema in het leven, waarbij het aardse bestaan werd beschouwd als een voorbereiding op het eeuwige leven. Ariès vat deze ontwikkeling treffend samen: "De kunst van het sterven wordt vervangen door de kunst van het leven."⁷¹

⁶⁴ John Gillman, 'Memoirs and the Ars Moriendi', *Journal of Pastoral Care & Counseling* 73, nr. 3 (2019): 161.

⁶⁵ Exalto, *De dood ontmaskerd*, 3-4.

⁶⁶ R. Spruit en T. Weerheijm, *De dood onder ogen: een cultuurgeschiedenis van sterven, begraven, cremieren en rouw* (Houten: De Haan, 1986), 42.

⁶⁷ Leroux, *Martin Luther as comforter: writings on death*, 48; Exalto, *De dood ontmaskerd*, 223-24.

⁶⁸ Ariès, *Het uur van onze dood.*, 105; Exalto, *De dood ontmaskerd*, 224.

⁶⁹ Taylor, *A Secular Age*, 530.

⁷⁰ Ariès, *Het uur van onze dood.*, 312-14.

⁷¹ Ariès, 314.

In de secundaire literatuur over sterven en protestantisme en de overgang van het katholicisme naar protestantisme wordt de naam van Luther herhaaldelijk genoemd. Er wordt dan verwezen naar het sermoen van Luther.⁷²

Luther schreef deze preek op verzoek van Markus Schart, adviseur van Frederik de Wijze.⁷³ Deze preek "(...) was unquestionably a 'bestseller', seeing 26 editions in six years: 22 in German, 2 in Latin, 1 each in Dutch and Danish."⁷⁴

Welke trends en breuklijnen worden zichtbaar met deze veranderende visie van Luther. Daarom aandacht voor continuïteit en discontinuïteit in de volgende paragrafen.

2.3.2 *Discontinuïteit*

Om te beginnen, de preek van Luther staat binnen de traditie van de ars moriendi-literatuur uit zijn tijd. Hier is niet alles mee gezegd. Er kunnen vijf belangrijke verschillen worden geïdentificeerd tussen Luthers benadering en de stervensliteratuur die destijds gangbaar was.⁷⁵ Ten eerste richt Luther zich tot de stervende zelf en niet tot de leken die een stervende begeleidt. Een verklaring zou liggen in de adressering van deze preek van Luther aan de gezonde Schart.⁷⁶ Persoonlijk denk ik dat dit goed mogelijk is, maar tegelijk kan je Luther hiermee tekortdoen. Deze preek past in de theologie van wet en evangelie van Luther. De nadruk ligt bij Luther op de verandering in je leven en niet pas op je sterfbed.⁷⁷

Daarnaast is de toonzetting sterk christologisch. Een stervende moet niet kijken naar zijn leven of op zijn goede werken, maar juist in alles zien op Christus. De eerdere afschrikwekkende beelden van dood en hel die worden voorgehouden komen dan ook niet terug bij Luther. Alderliesten schrijft: "(...) geen dood, maar leven; niet de zonde, maar de genade; geen hel, maar hemel."⁷⁸ Hiermee ontstaat een perspectiefwisseling. Luther richt de aandacht niet op de dood, maar het leven zelf komt in zicht. In ons leven moeten we ons voorbereiden op de dood.

Een illustratie van deze veranderde kijk komt duidelijk naar voren in een van de liederen van Luther: "Mitten wir im Leben sind mit dem Tod umfangen."⁷⁹ Luther bewerkte een bestaand lied uit de 12e eeuw, waarbij hij zijn eigen theologische visie op sterven en dood integreerde. Het oorspronkelijke lied richtte zich op de angst en schrik voor de lichamelijke dood, terwijl Luther de nadruk legt op berouw en genade. De angst voor de

⁷² Selderhuis, *Luther verzameld*, II:1142-57. Overgenomen uit WA 2,685-697: *Sermon von der Bereitung zum Sterben*. In deze thesis hanteer ik de vertaling uit het Verzameld Werk.

⁷³ D. Ngien, 'The art of dying: in Luther's sermon on preparing to die.', *The Heythrop Journal* 49, nr. 1 (2008): 1, <https://doi.org/10.1111/j.1468-2265.2007.00337.x>.

⁷⁴ Leroux, *Martin Luther as comforter : writings on death*, 46.

⁷⁵ Alderliesten, *Stervenskunst bij Luther*, 39.

⁷⁶ Jared Wicks, 'Applied Theology at the Deathbed: Luther and the Late-Medieval Tradition of the Ars moriendi', *Gregorianum* 79, nr. 2 (1998): 364.

⁷⁷ M. Luther, *Verklaring van de brief aan Galaten*, 3de dr. (Houten: Den Hertog, 2003), 92.

⁷⁸ Alderliesten, *Stervenskunst bij Luther*, 40.

⁷⁹ Alderliesten, 72. Lied 272, Liedboek (1973).

dood maakte plaats voor een diep vertrouwen in de barmhartigheid van God. Zoals Luther het verwoordt: "Het leven werd de dood; de dood het leven."⁸⁰

Ten vierde, de familie van de stervende wordt nagenoeg niet genoemd bij Luther. Deze plek wordt breder ingevuld in paragraaf achttien van het sermoen. De stervende moet namelijk steunen op de heiligen: God en Christus, de engelen, heiligen en alle christenen.⁸¹

In de vijfde plaats, in de destijds gehanteerde *ars moriendi* werd er verwezen naar de vijf verleidingen door de duivel: twijfel, wanhoop, ongeduld, zelfgenoegzaamheid en hebzucht.⁸² Luther spreekt hier niet langer over. Luther noemt in zijn preek drie vijanden: zonde, dood en hel. Deze drie vijanden komen ook terug in zijn theologie.⁸³ Deze drie vijanden moeten de gelovigen onder ogen zien gedurende het leven.⁸⁴

Daarnaast, als het gaat om de sacramenten, handhaaft Luther het heilig avondmaal, de biecht en het laatste oliesel in zijn preek. Het laatstgenoemde sacrament wijst hij een jaar na het verschijnen van het sermoen alsnog af.⁸⁵

Tot slot, de engelenverering blijft een onderdeel van de preek van Luther, zij het genuanceerder qua betekenis. De verering had nog wel een plaats, maar de prominente plek van Maria was er niet langer. De heiligen ondersteunen de stervenden, want uiteindelijk komt het slechts op geloof aan.⁸⁶

2.3.3 Continuïteit

De visie van Luther op het sterven had ook een aantal gemeenschappelijke elementen met de rooms-katholieke *ars moriendi*.⁸⁷ Zo werd de mens ook door Luther gezien als een pelgrim. De dood was de afsluiting van een menselijk leven. Ten tweede was ook het onderscheid tussen ziel en lichaam geen onderwerp van de discussie. Verder was in beide typen stervensgeschriften duidelijk dat je met de dood ook van je zonde verlost zou zijn. Ten vierde, in beide geschriften was er een duidelijke gerichtheid waarneembaar. Het hemelse werd hoger gewaardeerd dan het aardse leven.

Ten slotte, het christocentrische karakter van Luthers stervenskunst was ook al in bepaalde rooms-katholieke uitgaven te vinden. Hierbij is wel een belangrijke nuance te maken: Luthers' benadering was geconcentreerder en fundamenteeler.⁸⁸ Waar bij zijn rooms-katholieke tijdgenoten goede werken ook een rol speelden, was dit element bij Luther volledig afwezig. Zijn nadruk lag geheel op het geloof en de genade, zonder ruimte voor de verlossende kracht van goede werken.

⁸⁰ Alderliesten, 74-75.

⁸¹ Selderhuis, *Luther verzameld*, II:1154.

⁸² Exalto, *De dood ontmaskerd*, 22-26.

⁸³ Kirn, 'Martin Luther en de *ars moriendi*', 201; Alderliesten, *Stervenskunst bij Luther*, 45-46. Alderliesten citeert uit een postille van Luther uit 1544.

⁸⁴ Exalto, *De dood ontmaskerd*, 36-38.

⁸⁵ Ngien, 'The art of dying: in Luther's sermon on preparing to die.', 7; Selderhuis, *Luther verzameld*, II:1141. Zie ook WA 6, 501, 570v.

⁸⁶ Selderhuis, *Luther verzameld*, II:1141-42.

⁸⁷ Exalto, *De dood ontmaskerd*, 197-98.

⁸⁸ Ngien, 'The art of dying: in Luther's sermon on preparing to die.', 5; Alderliesten, *Stervenskunst bij Luther*, 31, 39.

Vanuit dit vergelijk zijn op hoofdlijnen de continuïteit en de discontinuïteit met de eerdere stervensliteratuur duidelijk. In een volgende paragraaf wil ik de kernthema's benoemen. Waar ligt nu de kern in Luthers preek als het gaat om de voorbereiding op het sterven?

2.4 Thematische analyse van Luthers sermoen

Selderhuis heeft de preek van Luther weergegeven in een twintigtal paragrafen.⁸⁹ Uit deze preek komt naar voren dat Luther de gelovige zich niet langer richt op hun angsten rond zonde, dood en hel. Hun blik moet gericht zijn op het werk van Christus. Hierin spelen het geloof, de sacramenten en de (gemeenschap van) heiligen een belangrijke rol.

Deze preek heb ik geanalyseerd en vervat in een drietal leidende thema's. Deze thema's zal ik benoemen en vervolgens inhoudelijk toelichten.

De preek van Luther is te vervatten in een drietal thema's. Bij elk thema wordt verwezen naar de oorspronkelijke paragrafen in de preek.

1. Dood als deur tot nieuw leven⁹⁰
2. Het geloof in Christus redt
3. Bemoediging richting de dood

De thema's worden hieronder afzonderlijk toegelicht.

2.4.1 Dood als deur tot nieuw leven

Kirn wijst op de nuchtere insteek van Luther als hij wijst waar Luther zijn preek mee begint.⁹¹ Een goed geregeld testamentair afscheid voorkomt '(...) haat, nijd of onduidelijkheid bij diens achterblijvende familie.'⁹² Na de praktische zaken gaat Luther spreken over de geestelijke zaken in de tweede paragraaf.

Luther benadrukt dat de dood, hoewel pijnlijk en door velen gevreesd, niet het uiteindelijke einde is, maar een noodzakelijke doorgang. Hij gebruikt twee beelden. Ten eerste de smalle poort naar het eeuwige leven.⁹³ Ten tweede gebruikt hij het beeld van de weeën van een bevalling.⁹⁴ Een moeder lijdt pijn, maar is deze na de bevalling vergeten. Luther wil hiermee aangeven dat hoewel de dood lijden en angst brengt, het ook het begin is van iets veel groters: "(...) grote ruimte en vreugde".⁹⁵

In derde paragraaf introduceert Luther een ander perspectief op sterven. De dood is niet een laatste nederlaag maar een moment van heerlijke transformatie. In de middeleeuwse denkwijze kwam met de dood vaak ook angst en de dreiging voor het oordeel vanuit onzekerheid rond je bestemming. In plaats daarvan roept Luther gelovigen op om de dood te zien als een essentiële stap naar hemelse vreugde, waar de gelovigen een hereniging met God mogen verwachten. Naar mijn mening probeert Luther met het beeld van de "smalle poort" de exclusiviteit en moeilijkheid van deze overgang naar het eeuwige leven

⁸⁹ Selderhuis, *Luther verzameld*, II:1142-57.

⁹⁰ Alderliesten, *Stervenskunst bij Luther*, 41. De titel van mijn eerste thema is een parafrase van Alderliesten. Hij vat deze eerste drie paragrafen samen als: "(...) aardse beslommingen en beschrijving van de dood als deur naar nieuw leven.". Andere twee thema's heb ikzelf gedestilleerd.

⁹¹ Kirn, 'Martin Luther en de ars moriendi', 200.

⁹² Selderhuis, *Luther verzameld*, II:1142. Paragraaf 1.

⁹³ Mattheüs 7:13-14.

⁹⁴ Johannes 16:21.

⁹⁵ Selderhuis, *Luther verzameld*, II:1143. Paragraaf 3.

te benadrukken. Het is een beloning voor degenen die volharden in hun geloof door de beproevingen van het sterfelijke bestaan.

2.4.2 *Het geloof in Christus redt*

Wanneer de dood nadert, erkent Luther de psychologische en spirituele aanvallen die de stervende kunnen kwellen. Hij identificeert drie primaire tegenkrachten die de duivel gebruikt om de stervende in wanhoop te storten. Luther schrijft: “De eerste is het schrikbeeld van de dood, de tweede is het huiveringwekkende beeld van de zonde in haar veelvormige gestalte, de derde is het onverdraaglijke en onontkoombare beeld van de hel en eeuwige verdoemenis.”⁹⁶

De duivel versterkt de menselijke angst voor de dood om twijfel te zaaien aan het geloof en Gods beloften. Maar ook de last van de zonde kan de mens tot twijfelen brengen.⁹⁷ De wet wijst ons weliswaar dat onze wil lijnrecht tegenover God gaat.⁹⁸ Maar we worden zo wel voorbereid op het geneesmiddel van het Evangelie. Dit is gelijk de kern van het evangelie van Luther. De verhouding tussen wet en evangelie “in het ene Goddelijke hart”.⁹⁹

De achtste paragraaf wijst op de angst voor de hel. Deze angst probeert de gelovige te ondervangen door te zoeken naar zekerheid rond zijn uitverkiezing. Luther wijst erop dat dit veelal in de Psalmen voorkomt.¹⁰⁰

Deze drievoudige aanvallen gebruikt de duivel om een gevoel van godverlatenheid op te roepen. Luther benadrukt dat het voor gelovigen essentieel is om deze beelden te weerstaan door vast te houden aan Gods beloften, in de wetenschap dat hun redding door Christus is verzekerd. Het tegengif voor de aanvechtingen rondom de dood is de verbinding met het leven; voor de zonde is dit genade, en voor de angst voor de hel is dit de zekerheid van de hemel.¹⁰¹

Als uiteindelijke reactie op deze duivelse aanvallen wijst Luther in alles op het zien op Christus. Net zoals de Israëlieten naar de koperen slang keken in de woestijn en genezen werden, moet de stervende gelovige zich richten op de gekruisigde Christus.¹⁰²

Voor Luther is Christus' kruisiging niet een gebeurtenis uit het verleden, maar een levende realiteit die troost en zekerheid biedt aan gelovigen. “Zo is Christus het beeld van leven en genade tegen het beeld van dood en zonde.”¹⁰³

Voor Luther is de redding verzekerd door Christus' dood. Daar heeft Hij ook de hel overwonnen. De taak van de gelovige is om die zekerheid te vertrouwen en zo zekerheid te vinden in de uitverkiezing.¹⁰⁴ Jezus heeft aan het kruis ook deze drievoudige verzoeking

⁹⁶ Selderhuis, II:1144. Paragraaf 6.

⁹⁷ Selderhuis, II:1145. Paragraaf 7.

⁹⁸ J.T. Bakker, *Coram Deo: Bijdrage tot het onderzoek naar de structuur van Luthers theologie* (Kampen: J.H. Kok, 1956), 30-31.

⁹⁹ Bakker, 64; Ngien, ‘The art of dying: in Luther’s sermon on preparing to die.’, 16.

¹⁰⁰ Selderhuis, *Luther verzameld*, II:1145-46. Paragraaf 8.

¹⁰¹ Selderhuis, II:1146-47. Paragraaf 9

¹⁰² Selderhuis, II:1147. Paragraaf 10.

¹⁰³ Selderhuis, II:1148. Paragraaf 11.

¹⁰⁴ Selderhuis, II:1148-49. Paragraaf 12.

van de duivel in Zijn stervensuur doorstaan en richtte zich niet op de verzoeken maar op God.¹⁰⁵

Centraal in Luthers leer over de dood staat de idee dat geloof de ultieme zekerheid van redding is. Hij benadrukt dat de stervende persoon hun vertrouwen volledig moet stellen in Gods beloften en niet in hun eigen krachten. Dit geloof is niet iets dat de gelovige zelf opwekt, maar een gave van God, ondersteund door de Heilige Geest. Voor Luther is geloof zowel de basis als de voltooiing van het christelijke leven, juist in het stervensuur.

In de laatste paragraaf van de preek wordt Luther persoonlijk door te schrijven in de tweede persoon. Alsof hij zelf de stervende vertroost.¹⁰⁶ Je hoeft door de dood niet ontsteld te raken. In plaats daarvan moet de gelovige, ondanks alle laatste pogingen van de duivel, op Christus zien. Dan ontvangt deze toegerekende gerechtigheid door het geloof. Hier moet de gelovige stervende om vragen. Dan zal God de stervende te hulp komen.¹⁰⁷

2.4.3 Bemoediging richting de dood: sacramenten, heiligen en gebed

De sacramenten spelen een belangrijke rol in Luthers' preek. Luther ziet ze als een verzekering van het geloof. In het bijzonder worden de sacramenten van de biecht, het avondmaal en het oliesel genoemd. Het verlangen hiernaar alleen al biedt de stervende troost.¹⁰⁸ Het vraagt wel om geloof. Ik moet er als stervende van overtuigd zijn dat alles wat God in de sacramenten mij beloofd mij ook ten deel zal vallen.¹⁰⁹

God spreekt en handelt persoonlijk in de sacramenten. Je wordt via de sacramenten troostvol in de gemeenschap der heiligen betrokken.¹¹⁰ Deze sacramenten zijn tastbare tekenen van Gods verbond met de gelovigen waar je niet aan mag twifelen. Op deze manier dragen de sacramenten aanzienlijk bij aan een vreedzame dood, omdat ze de gelovige eraan herinneren dat ze in Gods handen zijn.¹¹¹

Luther benadrukt dat gelovigen nooit alleen zijn in hun sterven, omdat Christus met hen is. Naast Christus zijn het de engelen, de heiligen en alle christenen die toesnellen om een stervende te ondersteunen. Luther legt grote nadruk op het gemeenschappelijke aspect van het christelijk geloof, vooral op het moment van de dood. Hoewel de dood ervaren kan worden als een eenzame ervaring, herinnert Luther gelovigen eraan dat ze nooit echt alleen zijn. Door de sacramenten en de eenheid van de kerk is de stervende persoon verbonden met Christus en de "gemeenschap der heiligen" – de gemeenschap van alle gelovigen, zowel levend als dood.¹¹²

Dit gevoel van solidariteit biedt troost, omdat het de stervende christen verzekert dat ze worden omringd door de gebeden en steun van het hele lichaam van Christus. Door dit gemeenschappelijke aspect te benadrukken, verschuift Luther de focus van een

¹⁰⁵ Selderhuis, II:1149-51. Paragraaf 13/14.

¹⁰⁶ Leroux, *Martin Luther as comforter: writings on death*, 59.

¹⁰⁷ Selderhuis, *Luther verzameld*, II:1157. Paragraaf 20.

¹⁰⁸ Selderhuis, II:1143. Artikel 4.

¹⁰⁹ Selderhuis, II:1143-44. Artikel 5.

¹¹⁰ Selderhuis, II:1151-52. Artikel 15.

¹¹¹ Selderhuis, II:1152-53. Artikel 16.

¹¹² Selderhuis, II:1154-56. Paragraaf 18.

individualistische kijk op de dood naar een diep relationeel is. De term heiligen geeft zo identiteit en heeft een functie in het sterven.¹¹³

Tot slot speelt ook het gebed een belangrijke rol. Luther moedigt christenen aan om vurig te bidden, zonder te twijfelen aan Gods bereidheid om hun gebeden te verhoren.¹¹⁴

2.5 Andere stemmen binnen de protestantse traditie

De ontwikkeling van de stervenskunst binnen de protestantse traditie is na Luther niet tot stilstand gekomen. Als een van de eerste Reformatoren heeft Luther kritisch gereflecteerd op veel elementen van de middeleeuwse stervenskunst. Tegelijkertijd was Luther een kind van zijn tijd en geworteld in de culturele context van zijn tijd. Dit blijkt bijvoorbeeld aan zijn veranderende opvatting rond het oliesel.

Om de bredere ontwikkeling van de protestantse *ars moriendi* te schetsen, worden in deze paragraaf het denken van twee invloedrijke theologen besproken. Deze keuze is ten eerste bewust beperkt tot twee figuren omwille van de noodzakelijke afbakening van deze thesis. Het betrekken van meer theologen zou voorbijgaan aan de doelstelling van deze studie. Ten tweede, na deze historische periode vinden significante verschuivingen in opvattingen plaats. De verschuivingen, die een breuk markeren in de traditie van de *ars moriendi*, worden op hoofdlijnen wel besproken in paragraaf 3.2. Verder merkt Exalto op dat de ontwikkeling van de protestantse *ars moriendi* na de vroegmoderne tijd zelf ook tot stilstand komt.¹¹⁵

De eerste theoloog die ik bespreek is Johannes Calvijn (1509-1564), een invloedrijke reformator wiens theologisch werk een grote impact heeft gehad op de ontwikkeling van het protestantisme. Hoewel Calvijn chronologisch verder van de middeleeuwse stervenskunst staat dan Luther, biedt zijn denken belangrijke inzichten in de protestantse omgang met sterfelijkheid.

Daarnaast wordt Gisbertus Voetius (1589–1676) uit de Nadere Reformatie betrokken. De Nadere Reformatie markeert een periode van verdere theologische verdieping binnen de protestantse traditie, waarin het denken over sterfelijkheid en sterven een belangrijke plaats innam. Door de tijdsafstand tot Luther biedt Voetius' werk een perspectief op de continuïteit en transformatie van protestantse stervenskunst in de vroegmoderne tijd.

2.5.1 Johannes Calvijn

Calvijn heeft geen afzonderlijke verhandeling over de voorbereiding op de dood geschreven.¹¹⁶ Daarentegen heeft Calvijn in zijn *Institutie* wel aandacht voor het toekomstige leven, de *meditatio future vitae*.¹¹⁷ De dood en het sterven zelf wordt opmerkelijk weinig genoemd door Calvijn.

¹¹³ Leroux, *Martin Luther as comforter : writings on death*, 52.

¹¹⁴ Selderhuis, *Luther verzameld*, II:1156. Paragraaf 19.

¹¹⁵ Exalto, *De dood ontmaskerd*, 223-24.

¹¹⁶ Exalto, 51.

¹¹⁷ Exalto, 51. Exalto verwijst hier naar de *Institutie* van Calvijn, III.9. Maar III.8 lijkt mij minstens zo relevant. Hier gaat het over kruisdragen als zelfverloochening. Dit benoemt Exalto ook op p. 63: "Beproeving versterkt gemeenschap met Christus."

Calvijn begrijpt niet dat christenen angst hebben voor de dood om de eenvoudige reden dat er geen reden tot angst is. Het blijmoedige verwachten van de dood stelt hij gelijk aan blijmoedig verwachten van het leven. Deze opvatting nuanceert hij zelf als hij later spreekt over zijn eigen momenten van doodsangst. En als Calvijn uiteindelijk over angst spreekt dan is dat de angst om voor God te verschijnen als zondig mens. Vanuit kennis aan God en hieruit van jezelf neemt de angst toe. Tegelijk betekent dit ook dat deze kennis leidt tot blijmoedig verwachten van de dood.¹¹⁸ Selderhuis wijst op dit dubbele aspect in het denken van Calvijn wat aansluit op de theologie van Luther, *simul iustus et peccator*. “Als zondaar (*peccator*) ben ik bang voor de dood, maar als gerechtvaardigde (*iustus*) verwacht ik de dood met vreugde.”¹¹⁹ Vanuit deze theologische denklijn is het begrijpelijk dat Calvijn weinig aandacht heeft voor het thema sterven zelf. Hij is niet zo strikt gericht op de dood zelf, de horizon is breder bij Calvijn dan bij Luther.

Dit betekent overigens niet dat de dood naar de marge gaat. De dood zelf moet altijd in onze gedachten zijn volgens Calvijn “(...) om ons aan matigheid te gewennen.”¹²⁰ Hantering van dit begrip matigheid heeft drie consequenties. Ten eerste kan vanuit deze houding van matigheid een gelovige zich nu al kan richten op het toekomstige leven. In een preek over Micha citeert Calvijn een door Luther bewerkt lied dat we midden in het leven omringd zijn door de dood.¹²¹ Daarnaast maakt deze ‘matigheid’ dat Calvijn geen uitgebreide beschrijvingen van de verschrikkingen van de hel, zoals in de late Middeleeuwen, hanteert. Ten derde leidt dit begrip ertoe dat de angst voor de uitverkiezing bij Calvijn afwezig is. De nadruk ligt bij deze reformator op de eschatologie. De dood is niet het einde, er wacht een waarachtig leven.¹²² Het uitzien naar de opstanding en de heerlijkheid die Gods kinderen mogen verwachten was het kroonstuk van zijn geloofsleer.¹²³

2.5.2 Gisbertus Voetius

Binnen de beweging van de Nadere Reformatie was Voetius een prominente persoon. De theologie van de Nadere Reformatie kreeg grotendeels vorm binnen de context van de gereformeerde scholastiek. Hier lag de nadruk op een herijking van de Reformatie in relatie tot de eigen tijd en omstandigheden. Hoogleraar historische theologie Hofmeyer beschouwt Voetius, samen met Johannes Hoornbeeck, als een van de meest invloedrijke vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie.¹²⁴

In zijn boek, *Praktijk de godzaligheid*, beschrijft Voetius in een afzonderlijk hoofdstuk de “Euthanasia of wel-stervenskunst”.¹²⁵ Als het gaat over het sterven benadrukt Voetius nadrukkelijk de korte duur en de vergankelijkheid van dit leven. Net als Luther roept

¹¹⁸ H.J. Selderhuis, *Sterven in Bijbels licht*, vol. 65, Apeldoornse studies (Apeldoorn: Theologische Universiteit, 2015), 87.

¹¹⁹ Selderhuis, 65:88.

¹²⁰ Selderhuis, 65:92.

¹²¹ Selderhuis, 65:88.

¹²² Exalto, *De dood ontmaskerd*, 55, 59, 202.

¹²³ Calvijn, *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst*, hfdst. III.25.2, III.25.10, III.25.11.

¹²⁴ J.W. Hofmeyer, ‘Johannes Hoornbeeck, a monumental 17th century Dutch theologian : continuities in his thinking on doctrine and life’, *Acta Theologica* 36, nr. 2 (2016): 61.

¹²⁵ Voetius, *De praktijk der godzaligheid*, II:423-56.

Voetius op om tijdens het leven te komen tot godskennis en zo de “(...) vrees voor de dood te overwinnen en op te heffen.”.¹²⁶ Volgens Voetius is angst voor de dood niet nodig vanuit het zicht op Christus bij leven.¹²⁷ Het spreken van Voetius ligt in lijn met Luther. Verschillende voorbeelden hiervan zijn te vinden rond de oproep om tijdig de aardse zaken los te laten via een testament.¹²⁸ Ook dienen onderlinge geschillen opgelost te worden en eventuele schulden alsnog worden afgelost. Een andere overeenkomst is dat Voetius in alle mogelijke vragen rond dood en sterven de blik laat richten op Christus.¹²⁹ Voetius stelt dat “(...) wij troost [svdb: kunnen] ontlenen aan voorbeelden van godzaligen die met bijzonder geloofsvertrouwen (...) uit dit leven verscheiden zijn.”.¹³⁰ Luther plaatste deze voorbeelden onder de heiligen die een stervende kan vertroosten.¹³¹

Een belangrijk theologisch verschil tussen Luther en Voetius is dat de eerste stap voor Voetius in de voorbereiding op de dood ligt in het gewetensonderzoek.¹³² Hierna pas kan de stervende de blik op Christus richten. Luther hanteert een andere volgorde in zijn preek. Eerst en bovenal richten tot Christus en dan het sacrament van de biecht hanteren.¹³³ Een ander springend verschil is dat Voetius het gebruik van de sacramenten voor een stervende afwijst.¹³⁴ Tot slot, Luther laat de verzoeken die in de middeleeuwse stervensliteratuur naar voren komen, onbenoemd in zijn preek.¹³⁵ Bij Voetius komen deze verzoeken weer aan de orde.¹³⁶

Wat uiteindelijk opvalt is dat Voetius zeer stellig is dat een gelovige, op grond van zestien argumenten, de dood iets goeds noemt. We worden immers uiteindelijk verlost en ontvangen rust in de dood.¹³⁷ Je krijgt volgens hem waar je ten diepste naar verlangt. Het pastorale karakter in de preek van Luther komt wel duidelijker naar voren.

De theologie is niet gestopt bij Voetius. Ook hedendaagse theologen hebben hun inzichten hierover gedeeld. Omwille van beperking kan ik hier niet uitgebreid bij stilstaan. Toch wil ik hier er twee noemen: Carlo Leget (1964) en Samuel Wells (1965). Ze beroepen zich beide op de aloude traditie van de *ars moriendi*. Wells positioneert zich dicht bij de protestantse benadering en Leget dichterbij de hedendaagse, multireligieuze, benadering. Deze stemmen zijn geen uitersten omdat Leget uiteindelijk een verbinding zoekt met zijn katholieke opvatting.

Theoloog en ethicus Leget verbindt de eeuwenoude *ars moriendi* met de hedendaagse stervenszorg binnen een multireligieuze context.¹³⁸ Zijn werk reconstrueert de

¹²⁶ Voetius, II:430-31.

¹²⁷ Voetius, II:437.

¹²⁸ Voetius, II:431-34.

¹²⁹ Voetius, II:435, 440, 444.

¹³⁰ Voetius, II:438, 443, 451.

¹³¹ Selderhuis, *Luther verzameld*, II:1154. Artikel 18.

¹³² Voetius, *De praktijk der godzaligheid*, II:434.

¹³³ Selderhuis, *Luther verzameld*, II:1143. Artikel 4.

¹³⁴ Voetius, *De praktijk der godzaligheid*, II:439.

¹³⁵ Leroux, *Martin Luther as comforter : writings on death*, 49.

¹³⁶ Voetius, *De praktijk der godzaligheid*, II:447-50.

¹³⁷ Voetius, II:445.

¹³⁸ C. Leget, *Van levenskunst tot stervenskunst. Over spiritualiteit in de palliatieve zorg*. (Tielt: Lannoo, 2016).

stervenskunst, ontdaan van specifieke religieuze lading, tot een spiritueel model dat in de palliatieve setting waardevol blijkt. Het vertrekpunt van Leget is duidelijk de seculiere taal. Hij verrijkt dit vertrekpunt vervolgens met zijn katholieke spiritualiteit.¹³⁹ Theoloog en hoogleraar ethiek Samuel Wells beschrijft dit vanuit een anglicaanse context.¹⁴⁰ Hoe zie ik mijn dood onder ogen? Wat betekent dat voor keuzes nu in het leven? Vanuit zijn ervaring als pastor deelt hij theologische inzichten rond de plaats van het sterven. Wells' vertrekpunt is duidelijk vanuit de religieus theologische taal.

Deze twee christelijke stemmen kruipen naar uitersten. Maar de echte uitersten bevinden zich bij de hedendaagse auteurs en premodern protestantisme. Tot deze uitersten wil ik me dan ook als eerste richten en vanuit hier verbijzonderen in hoofdstuk 6.

2.6 Motivatie voor de keuze van Luther in dit onderzoek

Dit hoofdstuk onderzoekt enkele representatieve stemmen binnen de protestantse stervenskunst. Ik erken dat de keuze van deze representanten vatbaar is voor discussie. Toch zijn er enkele overkoepelende lijnen die *grosso modo* herkenbaar zijn in hun theologische reflecties. Zo benadrukken de besproken theologen dat sterven niet slechts een toekomstig moment is, maar een proces dat al in het hier en nu begint. Daarnaast benadrukken zij dat een gerichtheid op Christus helpt om de blik af te wenden van aardse omstandigheden en eschatologische moed schenkt. Christus, die in alles is voorgegaan, biedt troost en zekerheid, en het geloof in Hem geeft overwinningskracht. Tegelijkertijd wordt sterven erkend als een eenzaam proces waarin de gemeenschap van medegelovigen een cruciale rol speelt in bemoediging en ondersteuning.

Tegelijkertijd zijn er onderlinge verschillen, die ik in dit hoofdstuk heb belicht. Zo verschilt de plaats van zelfonderzoek bij Luther en Voetius aanzienlijk. Calvijn daarentegen richt zich minder specifiek op het sterven zelf en legt meer nadruk op een bredere visie op het toekomstige leven.

Een duidelijke rode draad in deze traditie is echter het werk van Luther, die als eerste brak met de middeleeuwse traditie van de stervenskunst. In zijn preek plaatst Luther de stervende mens centraal en verruimt hij deze focus naar de sterfelijken in het algemeen. Hij benadrukt dat niet alleen stervenden, maar ook zij die nog leven, uit Christus moeten leven. Luther biedt, tot zover, een samenhangend geheel van thema's rond sterven en dood die, in mindere of meerdere mate, ook bij latere theologen terugkomen. Tot nu toe is bij geen andere theoloog een even omvattende visie op stervenskunst aangetroffen als bij Luther.

Luthers' impact op de stervensliteratuur, evenals de overeenkomsten met theologen uit de Reformatie en Nadere Reformatie rechtvaardigen zijn centrale positie in deze studie. Veel van zijn inzichten hebben hun blijvende waarde bewezen.¹⁴¹ Daarom kies ik ervoor om de protestantse *formal voice* in deze thesis primair te baseren op Luther.

¹³⁹ Leget, 92-108.

¹⁴⁰ S. Wells, *Wees niet bang. Met geloof je angst het hoofd bieden.*, vertaald door H. Sytsma-van Loo (Franeker: Van Wijnen, 2018).

¹⁴¹ Alderliesten, *Stervenskunst bij Luther*, 7.

2.7 Samenvatting

Ariès beschrijft vijf historische tijdvakken van westerse opvattingen van de dood, waaronder het concept van de 'getemde dood'. Dit idee benadrukt hoe de stervenskunst vanaf de middeleeuwen, werd beïnvloed door religieuze orden zoals de bedelmonniken. In deze tijd lag de nadruk op de angst voor de hel. Luther bouwde voort op middeleeuwse tradities van stervenskunst, maar bracht een fundamentele verschuiving aan in de benadering van de dood. Waar middeleeuwse stervenskunst vaak angst voor zonde, dood en hel centraal stelde, verlegde Luther de focus naar eeuwig leven, genade en troost. Christus staat in zijn visie centraal als bron van zekerheid, waarbij de dood niet wordt gezien als straf, maar als overgang naar het eeuwige leven. Deze verschuiving zou onder meer leiden naar de 'alomtegenwoordige dood'. Hier werd het leven gezien als een voorbereiding op de dood.¹⁴²

Met de uitkomst van dit hoofdstuk is eerste onderzoeksvraag beantwoord: wat zijn de centrale kenmerken van de protestantse stervenskunst? Drie kenmerken zijn onderkend en zullen in het verdere van deze thesis fungeren als *formal voice*.

Het eerste kenmerk, de dood als deur tot nieuw leven, roept de stervende op om zich voor te bereiden op het sterven door bezittingen te laten, mogelijk verstoorde relaties te verzoenen en vervolgens zich te richten op Christus.

Het tweede kenmerk betreft het geloof in Christus dat uiteindelijk redt. Luther beschrijft drie aanvallen van de duivel bij het sterven: angst voor de dood, schuld door de zonde, en vrees voor de hel. Het tegengif ligt in het vertrouwen op Christus, die redding, genade en zekerheid biedt door Zijn kruisiging. Geloof, als gave van God, is de sleutel tot troost en overwinning op deze verzoeken, zelfs in het stervensuur.

Het laatste kenmerk betreft de bemoediging in het sterven. Luther ziet de sacramenten als tastbare tekenen van Gods beloften, die de stervende troost en verbinden met Christus en de gemeenschap der heiligen. In het stervensuur benadrukt hij de gemeenschappelijkheid van het christelijk geloof: de gelovige staat niet alleen, maar wordt ondersteund door Christus, engelen, heiligen en gebeden van medechristenen. Dit relationele perspectief biedt troost en verzekert de stervende van Gods nabijheid en trouw.

De protestantse *formal voice* weerspiegelt een context van ongeveer vijf eeuwen geleden, die aanzienlijk verschilt van de hedendaagse situatie. In het volgende hoofdstuk zal daarom worden stilgestaan bij hedendaagse stemmen in de stervensliteratuur. Welke thema's domineren tegenwoordig, en hoe verhouden deze zich tot de protestantse thema's uit dit hoofdstuk? Kunnen er verbanden worden gelegd tussen deze historische en moderne perspectieven?

¹⁴² Exalto, *De dood ontmaskerd*, 33-34, 45.

HOOFDSTUK 3 HEDENDAAGSE STERVENSLITERATUUR

3.1 Inleiding

Dit hoofdstuk is het tweede hoofdstuk om de *formal voice* inzichtelijk te maken. In het vorige hoofdstuk stond de ontwikkeling van de protestantse stervenskunst centraal. Uit deze behandeling kwamen drie thema's naar voren die zicht gaven op het geleefd leven in de protestantse traditie. Het bijzondere is dat dit onderwerp nog steeds actueel is. Ook in onze tijd blijft het thema van sterven en het zoeken naar betekenisvolle omgang relevant. Hoe wordt in de hedendaagse stervensliteratuur gesproken over sterven? Met dit hoofdstuk wil ik een antwoord zoeken op mijn tweede deelvraag.

Dit hoofdstuk begint met een schets van de hedendaagse context waarin de stervenskunst zich bevindt. De bedding waarin het huidige denken over sterven wortelt, verschilt sterk van die in de tijd van Luther. Allereerst beschrijf ik de overgang van de vijftiende eeuw naar de moderne tijd, met speciale aandacht voor kenmerken van onze hedendaagse samenleving. Via deze paragraaf is een inzicht gegeven in de bedding van de hedendaagse stervensliteratuur.

In de volgende paragraaf zal ik focussen op Nederlandstalige hedendaagse stervensliteratuur, waar ik de keuze voor een tweetal auteurs onderbouw. Welke thema's komen hier naar voren. Ook zal ik hier kort op deze thema's reflecteren. In paragraaf vijf zal ik een eerste verbinding maken tussen de protestantse en de hedendaagse stervensliteratuur.

3.2 Context van sterven en dood

De filosoof Charles Taylor (1931) beschrijft hoe wij in onze westerse samenleving zijn vertrokken rond 1500 en aangekomen zijn in 2000.¹⁴³ Wat is er gebeurd en welke tendensen zijn te ontdekken. Ik zal me omwille van de ruimte beperken tot zijn noties rond geloof en dood. De uitkomst van deze contouren verbind ik met cultureel antropoloog Ernest Becker (1924-1974). Hij wijst op wat het besef van sterfelijkheid doet met keuzes die mensen maken. Socioloog Norbert Elias (1897-1990) introduceer ik om de impact voor het individu en zijn omgeving te duiden. Vervolgens zal ik in het bijzonder stilstaan bij het bij Taylor opgedane inzicht dat de medische ontwikkeling een belangrijke rol speelt in de plaats van de dood in de samenleving.

3.2.1 Sociaal-culturele ontwikkelingen

Taylor beschrijft de ontwikkeling van archaische gemeenschappen waar God overal aanwezig was naar nu. Deze God was prescriptief als het ging om gewoontes, overtuigingen en publieke inrichting.¹⁴⁴ Het succes van de Reformatie leidde tot een sterk geordende samenleving. Deze ordening was de basis waarin "the conditions were created

¹⁴³ Taylor, *A Secular Age*. Taylor richt zich in zijn boek juist op de Verenigde Staten (en het Westen). Taylor maakt zelf wel een nuance tussen de Verenigde Staten en Europa qua ontwikkeling. Zie hiertoe de pagina's 524-28.

¹⁴⁴ Taylor, 2-3.

(...) in which a live option of exclusive humanism could emerge (...).”¹⁴⁵ De inrichting nu is een maatschappij waar God van de Reformatie afwezig lijkt.¹⁴⁶ Seculier omschrijft Taylor als waar geloof in God “(...) is to be understood to be one option among others, and frequently not the easiest to embrace.”¹⁴⁷

Ongelovigheid is, in tegenstelling tot de Middeleeuwen, in het Westen een reële mogelijkheid geworden. Mensen zijn zoekende. Deze zoektocht van mensen kan leiden tot de klassieke religies. Volgens Taylor is deze keuze echter een hele individuele keuze geworden, geheel ontleend aan de taal van authenticiteit.¹⁴⁸ De collectieve gemeenschap zelf speelt hier nagenoeg geen rol meer. Het expressieve individualisme maakt het individu autonoom in de keuzes.¹⁴⁹ Met deze beweging komt het spirituele tegenover religie te staan. Dit wordt versterkt door een kenmerkende beweging in deze eeuw van het verwerpen van het institutionele in de maatschappij.¹⁵⁰ Zo komt de nadruk niet te liggen op dat wat collectief aanvaard is maar juist op het individu, persoonlijke heilheid en gevoel. Het maakt mensen rusteloos; ze zijn bij verre niet in staat om te rusten in ongelooft.¹⁵¹ Dood is het grootste ongemak in deze eeuw, volgens Taylor.¹⁵²

Taylor beargumenteert dat met de gerichtheid op spiritualiteit ook een bovenmatige aandacht voor gezondheid zichtbaar wordt.¹⁵³ Maar ook dat religie en gezondheid een hele andere plaats krijgt in de maatschappij. De zoektocht naar spiritualiteit is verbreed naar “(...) harmony, balance, flow, integrity, holism, individuality (...).”¹⁵⁴ Spiritualiteit en fysieke gezondheid worden met elkaar verbonden.¹⁵⁵ Het lichaam wordt dan niet geobjectiveerd zoals in medicalisering plaatsvindt. Het accent op gezondheid ontstaat omdat het lichaam dit de plek is van “(...) spiritual currents and flows.”¹⁵⁶ Een ongezond lichaam kan hiermee een belemmering worden van je spiritualiteit.

Psyche, gezondheid en spiritualiteit worden met elkaar verbonden in de zingeving. Op deze verbinding heeft Becker reeds eerder gewezen. Net als Taylor wijst hij op de angst die de mens heeft voor de dood. Dit blijkt een sterke en een primaire drijfveer. Het erkennen van je uiteindelijke sterfelijkheid belemmert het psychisch aanvaarde menszijn en zijn zelfhandhaving. Dat is het ongemak waar Taylor eerder over sprak. De diepe ironie van de tijd, zegt Becker, is dat we vrij moeten zijn van de dood. Maar het leven zelf maakt ons hier

¹⁴⁵ Taylor, 130, 221.

¹⁴⁶ Taylor, 551. Taylor werkt dit verder uit aan de hand van de term ‘immanent frame’. Het voert voor deze thesis te ver om hier meer woorden aan te geven.

¹⁴⁷ Taylor, 3. Het begrip seculariteit verbreedt hij in zijn boek tot de context waar ‘moral, spiritual or religious experience and search takes place.’

¹⁴⁸ Taylor, 507. Taylor geeft op pagina 299 een definitie van authenticiteit: “(...) expressive individualism, in which people are encouraged to find their own way, discover their own fulfillment, “do their own thing”.

¹⁴⁹ Taylor, 299.

¹⁵⁰ Taylor, 508.

¹⁵¹ Taylor, 727.

¹⁵² Taylor, 725.

¹⁵³ Taylor, 13-14, 25-28.

¹⁵⁴ Taylor, 507.

¹⁵⁵ Taylor, 507.

¹⁵⁶ Taylor, 507.

telkens bewust van diezelfde sterfelijkheid.¹⁵⁷ De enorme drive in de levens van nu komt voort uit het beheersen van onze angst voor de dood.¹⁵⁸

Als het gaat over deze plaats van de dood schrijft Ariès dat ons leven in deze tijd wordt beheerst door de zekerheid van het falen door de dood.¹⁵⁹ Ook Elias beschrijft hoe mensen in deze tijd hun dood kunnen ontkennen door onsterfelijkheid te veronderstellen.¹⁶⁰ Hier is sprake van een verdringing op individueel niveau. Het verdringen door het individu heeft ook sociologische consequenties. Wij zijn niet langer in staat om mensen die sterven genegenheid te geven. Dit onvermogen wordt veroorzaakt doordat het sterven van een ander, ongewenst, een waarschuwing voor jezelf is.¹⁶¹

Samenvattend blijkt uit bovenstaande analyse hoe de overgang van een Godgerichte samenleving naar een seculiere context de individualisering als ook de individualisering van spiritualiteit centraal staan. Onbedoeld werd door de Reformatie een aanzet tot een samenleving waarin het exclusieve humanisme en secularisme floreerden. Religie is nu een persoonlijke keuze, gedreven door authenticiteit, los van institutionele kaders, en legt de nadruk op harmonie en gezondheid als betekenisvolle elementen. In lijn hiermee stelt Becker dat angst voor de dood een primaire drijfveer is geworden, leidend tot ontkenning van sterfelijkheid op individueel en sociaal niveau.

In een voorbeeld van socioloog en hoogleraar death studies Tony Walter (1948) komt dit allemaal treffend samen. Hij beschrijft het sterven van een Franse boerin aan cholera in een archaische cultuur. Na constatering van de ziekte komt met een paar dagen de priester voor het laatste oliesel. Niet lang hierna sterft ze en neemt het hele dorp afscheid.¹⁶² De verschillen met nu zijn treffend, stelt hij. De priester is vervangen door de dokter, het religieuze ritueel is vervangen door een individueel script en het sterfproces wordt opgerekt zodat we een langzame en eenzame dood sterven.¹⁶³ De kans is nu groot dat je een trage dood in isolement sterft met slangen en machines om je heen waar de verpleging beperkte tijd heeft.¹⁶⁴

Kanttekeningen zijn bij dit voorbeeld zeker te plaatsen. De betekenis van wederkerige afhankelijkheid, economische en medische ontwikkelingen kunnen valide tegenwerpingen zijn. Elias waarschuwt terecht voor een romantisering van het beeld van vroeger.¹⁶⁵ Bovenstaande maakt daarentegen wel de rol van medische techniek, angst voor de dood en de plaats hiervan in de samenleving duidelijk. Bij Elias is een cynische toon te bespeuren: “Stervenden zijn nooit eerder in de geschiedenis van de mensheid zo

¹⁵⁷ E. Becker, *The denial of death* (New York: Free Press, 1973), 60, 66.

¹⁵⁸ Becker, 27.

¹⁵⁹ Ariès, *Het uur van onze dood.*, 641.

¹⁶⁰ N. Elias, *De eenzaamheid van stervenden in onze tijd*, vertaald door G. van Benthem van den Berg, 4de dr. (Amsterdam: J.M. Meulenhoff, 2008), 14.

¹⁶¹ Elias, 15-16.

¹⁶² T. Walter, 'Historical And Cultural Variants On The Good Death', *BMJ: British Medical Journal* 327, nr. 7408 (2003): 218.

¹⁶³ Walter, 218.

¹⁶⁴ Walter, 220.

¹⁶⁵ Elias, *De eenzaamheid van stervenden in onze tijd*, 20, 24.

hygiënisch uit het zicht van de levenden weggewerkt en achter de coulissen van het dagelijkse leven weggestopt.¹⁶⁶

Gerichtheid op gezondheid is verbonden met de zoektocht naar spiritualiteit. Reden om een volgende paragraaf stil te staan bij wat de betekenis en impact is van deze gerichtheid.

3.2.2 Rol van medische ontwikkeling

De medische ontwikkeling neemt einde 19e eeuw een vlucht. De inzet is om pijn te verbannen. Men realiseerde snel dat dit niet reëel bleek.¹⁶⁷ Deze ontwikkeling van medische kennis had verschillende gevolgen. Ariès noemt dat de dood niet langer medelijden oproept, eerder afkeer.¹⁶⁸ Verder leidde deze medische ontwikkeling sinds de jaren '30 van de twintigste eeuw tot eerdere en langere ziekenhuisopnames. Thuis sterven werd hierdoor niet langer vanzelfsprekend.¹⁶⁹ Klinisch psycholoog Manu Keirse (1946) stelt dat verdriet hiermee van een publieke aangelegenheid verwordt tot een privéaangelegenheid.¹⁷⁰

De medische ontwikkeling introduceert ook een dualiteit welke ook zichtbaar is in de hedendaagse stervensliteratuur.¹⁷¹ Het maakbaarheid denken wat aan deze ontwikkeling ten grondslag ligt geeft een inherente spanning. Enerzijds het lijden bestrijden anderzijds de techniek inzetten om op termijn het lijden definitief te stoppen. De regie over het leven verschuift hier van God naar de mens.¹⁷²

Op de medicalisering van het sterfproces komt ook kritiek. Socioloog Clark verwijst naar eerder onderzoek van Illich uit de jaren '70. Een natuurlijke dood sterven zou onmogelijk zijn. Daarnaast zou stervenden de kans worden ontnomen om de dood en het lijden te beschouwen als betekenisvolle aspecten van het leven.¹⁷³ De mogelijkheid tot betekenisvol sterven wordt hiermee belemmerd.¹⁷⁴ De nadruk op het lichamelijke verdringt zo mogelijk het geestelijke.

Maar de invloed gaat verder dan de plek waar je sterft en met welke rituelen dit omgeven is. Sociologe Bregman wijst op een sluipende ontwikkeling. Zij noemt bijvoorbeeld de theologische invulling van Gods onveranderlijkheid en de betekenisverlening van de eschatologie.¹⁷⁵ Dit werkt ook door in de pastoraaltheologie.¹⁷⁶ Als dood als verlies wordt

¹⁶⁶ Elias, 30.

¹⁶⁷ Ariès, *Het uur van onze dood.*, 643.

¹⁶⁸ Ariès, 643.

¹⁶⁹ Ariès, 596.

¹⁷⁰ SIRE, 'Persbericht', Meer dan de helft van de Nederlanders had beter afscheid willen nemen, 8 februari 2022.

¹⁷¹ van Beukering, *Je kunt het maar één keer doen.*, 51.

¹⁷² J. Belder en A.A. Teeuw, *Mijn leven voltooid?* (Heerenveen: Groen, 2018), 101-2.

¹⁷³ D. Clark, 'Between hope and acceptance: the medicalisation of dying.', *BMJ: British Medical Journal* 324 (2002): 905.

¹⁷⁴ Clark, 907.

¹⁷⁵ Bregman, *Beyond silence and denial: death and dying reconsidered*, 8-9, 37-39, 138-40.

¹⁷⁶ P.C. Hoek, *Leven in de schaduw van de dood; het bijstaan van ernstig zieken en stervenden.* (Houten: Den Hertog, 2009), 42-58. Uit de behandeling van vijftal pastoraal theologische bronnen tot 1900 blijkt dat de stervende nadrukkelijk centraal staat.

opgevat, betekent dit dat er troost nodig is na verlies.¹⁷⁷ Het gesprek met de familie van de overledene verschuift dan van de plaats waar de overledene is naar de religieuze coping met het verlies.

Achter de medicalisering schuilt het idee dat gezondheid wordt opgevat als iets dat maakbaar is. Het lichaam wordt geobjectiveerd. Op het moment dat onze gezondheid niet beheersbaar is, ontstaat er een besef van falen.¹⁷⁸ Verminderende krachten worden niet gezien als een deel van het leven maar opgevat in termen van verlies. De onafhankelijkheid die altijd werd nagestreefd moet worden opgegeven. Hiermee raakt het direct aan de sociale positie van de desbetreffende mens. In die zin heeft Becker deze samenhang tussen gezondheid en maatschappelijke positie destijds goed doorzien.

De huidige stervensliteratuur lijkt ingebed in een trend van medicalisering en expressief individualisme. Onder meer deze onderwerpen komen naar voren in het huidige discours rond ziekte en sterven. Welke thema's zien we, naast deze twee thema's, terugkomen in de zelfhulp literatuur?

3.3 Hedendaagse stervensliteratuur in Nederland

Jaarlijks verschijnen er in Nederland tientallen boeken met sterven als thema. De inhoud en de accenten in deze publicaties variëren sterk, met onderwerpen als palliatieve zorg, levenseindezorg, rouwverwerking, zelfhulp bij sterven en het stervensproces zelf. Een van de prominente stemmen in dit veld is Rob Bruntink (1967), expert palliatieve zorg, die regelmatig over deze thema's publiceert. Sinds 2008 biedt hij jaarlijks een overzicht van de top 10 boeken rond dit thema.¹⁷⁹

Gezien de omvang en de diversiteit van deze literatuur is het onhaalbaar om in deze thesis alle werken diepgaand te analyseren en daaruit leidende thema's te destilleren. Daarom hanteer ik een viertal selectiecriteria en op basis daarvan twee boeken te behandelen.

De volgende vier selectiecriteria heb ik gehanteerd. Ten eerste moet de tekst aansluiten bij de Nederlandse culturele en maatschappelijke context, aangezien ook de focusgroep gesprekken binnen deze context plaatsvinden. Daarnaast dienen de teksten niet geschreven te zijn vanuit een leidende geloofsovertuiging. Ze moeten passen binnen de beschrijving van Charles Taylor van een gesecculariseerd kader, waarin de rol van religie niet vanzelfsprekend is. Het derde en vierde criterium zijn specifieke criteria waar elk van de boeken afzonderlijk aan moet voldoen. Zo dient één auteur in (overheids)publicaties erkend te worden als gezaghebbend. Deze erkenning versterkt de relevantie van hun werk voor beleidsvorming en het maatschappelijk debat in Nederland. Het laatste criterium

¹⁷⁷ R. Ganzevoort en J. Visser, *Zorg voor het verhaal. Achtergrond, methode en inhoud van pastorale begeleiding.*, 4de dr. (Zoetermeer: Meinema, 2007), 290-305.

¹⁷⁸ A. Gawande, *Sterfelijk zijn. Geneeskunde en wat er uiteindelijk toe doet.* (Amsterdam: Nieuwezijds, 2015), 34.

¹⁷⁹ <https://www.robbruntink.nl/2023/12/28/boeken-top-tien-van-2023/> (geraadpleegd op 12 november 2024). Zie ook: <https://www.trost.nl/trost-boeken/trost-boekenlijst/> (geraadpleegd op 12 november 2024). Hier staan alleen meer dan duizend titels over sterven; Zie ook: <https://www.kobo.com/nl/nl/ebooks/overlijden-rouw-verlies> (geraadpleegd op 12 november 2024). Hier zijn meer dan 4.200 boeken voorhanden binnen de categorie "Overlijden, Rouw, Verlies".

waar in ieder geval één auteur aan dient te voldoen is het bereik onder het Nederlandse publiek. De oplage zou dan een reflectie kunnen zijn van de maatschappelijke herkenning.

De eerst geselecteerde auteur is Barbara van Beukering (1966). Zij publiceerde in de Volkskrant een populaire reeks columns onder de titel “Je kunt het maar één keer doen”.¹⁸⁰ Deze columns vormden de basis voor haar gelijknamige boek dat inmiddels *meer dan 20.000 keer is verkocht*.¹⁸¹

Het boek dat in deze thesis wordt behandeld, richt zich op de situatie vanaf het moment dat iemand te horen krijgt dat hij of zij zal sterven tot aan het daadwerkelijke overlijden.¹⁸² Van Beukering baseerde haar werk op persoonlijke ervaringen, geïnspireerd door het overlijden van haar beide ouders. Wat opviel, was de sterk verschillende manieren waarop zij met hun naderende dood omgingen. De ene ouder besprak alles ‘frank en vrij’. De andere ouder besprak de essenties niet.¹⁸³

Naast haar eigen ervaringen bevat het boek verhalen van een tiental (bekende) mensen uit haar omgeving. Deze ervaringen worden ondersteund door interviews met verschillende deskundigen op het gebied van rouw, verlies en sterven. Deze combinatie beoogt een breed palet aan inzichten te bieden in wat een ‘goed sterven’ kan betekenen. Hoewel het boek de vraag waarmee het begint – *hoe maak je de dood licht?* – niet expliciet beantwoordt, biedt het wel aanknopingspunten voor reflectie.¹⁸⁴ De rol van spiritualiteit is beperkt waarbij de mogelijke meerwaarde hiervan wel wordt erkend.¹⁸⁵ Ook om deze reden lijkt dit boek wat mij betreft passend voor de selectie. Spiritualiteit wordt niet terzijde geschoven. Maar hoe dit dan wel in te vullen, blijkt een individuele zoektocht te zijn. Berusten, accepteren en loslaten zijn de termen die na bestudering bij mij resoneren.

De andere auteur is Ineke Koedam (1963). Als oprichter en voorzitter van het Landelijk Expertisecentrum Sterven, voormalig hospice-coördinator en docente op post-hbo-niveau is ze bekend met de stervenskunst.¹⁸⁶ Daarnaast wordt zij door de overheid geconsulteerd over vraagstukken rondom sterfelijkheid en is zij betrokken bij de publieke campagnes, zoals die van SIRE.¹⁸⁷

Koedam put in haar boek uit twintig jaar ervaring in een hospice. Haar belangrijkste doel is om mensen vertrouwd te maken met het ‘natuurlijk sterven’.¹⁸⁸ In haar schrijven komen

¹⁸⁰ <https://www.volkskrant.nl/kijkverder/t/2020/je-kunt-het-maar-een-keer-doen/> (geraadpleegd op 12 november 2024).

¹⁸¹ <https://www.spectrumboeken.nl/producten/je-kunt-het-maar-één-keer-doen-9789000372133> (geraadpleegd op 12 november 2024).

¹⁸² van Beukering, *Je kunt het maar één keer doen.*, 12.

¹⁸³ van Beukering, 12-13.

¹⁸⁴ van Beukering, 13, 201. “Mijn moeder heeft haar dood voor mij licht gemaakt. (...) Maar hoe doe je dat? Is iedereen daartoe in staat?”

¹⁸⁵ van Beukering, 160-62.

¹⁸⁶ <https://landelijkexpertisecentrumsterven.nl/over-ons/> en <https://www.ineke-visser.nl/over-ineke/> (beide geraadpleegd op 12 november 2024).

¹⁸⁷ ‘Stervelingen. Beter samenleven met de dood.’ (Den Haag: Raad Volksgezondheid & Samenleving, 2021), 79, www.raadrvs.nl; SIRE, ‘Credits’, 2022, <https://sire.nl/wp-content/uploads/2022/01/Credits.pdf>.

¹⁸⁸ I. Koedam, *In het licht van het sterven. Ervingen op de grens van leven en dood.*, 2de dr. (Utrecht: AnkhHermes, 2014), 7, 14.

ook 'levenseinde-ervaringen' (hierna: LEE) ter sprake. Volgens Koedam kunnen deze ervaringen het stervenden helpen om het leven los te laten én bieden ze tegelijk een kennelijk perspectief dat verder reikt dan de dood.¹⁸⁹

Net als het boek van Van Beukering richt dit werk zich op de omgang met sterven en de dood. De zoektocht naar hoe ik wil sterven, verbindt de auteur met de vraag hoe ik wil leven.¹⁹⁰ De dood ziet ze als een proces en niet als een gebeurtenis.¹⁹¹

3.4 Thema's zelfhulp literatuur

Bij de analyse van beide boeken komen verschillende thema's naar voren, hoewel niet alle thema's wederzijds herkenbaar zijn. Zo besteedt Koedam bijvoorbeeld meer aandacht aan bijna-doodervaringen, terwijl Van Beukering dit slechts zijdelings bespreekt. In de volgende subparagrafen beschrijf ik de thema's die in beide werken aan de orde komen.

3.4.1 Angst voor de dood

Van Beukering citeert Manu Keirse die stelt dat er in onze samenleving een groot taboe rust op sterven.¹⁹² Dit taboe, in combinatie met de verschuiving van de dood naar de rand van de samenleving, vergroot de angst voor het sterven.¹⁹³ Deze angst komt voort uit de maatschappelijke positionering van sterven in de maatschappij. Maar ook de stervende zelf heeft angst.

Deze angst dient zich op verschillende manieren aan. Zo is er angst bij de stervende vanuit een mogelijk verlies van regie. Het ethische recht op autonomie van de stervende zou mogelijk geschonden kunnen worden. Het verlangen om regie te houden over het stervensproces is sterk.¹⁹⁴ Mensen die weten dat ze gaan sterven trekken zich verder terug en communiceren minder. Deze angst voor verlies van autonomie zou opgeheven kunnen worden door juist met hen hierover in gesprek te gaan. Doorbreken van deze zwijgzaamheid kan de eenzaamheid opheffen en de angst voor verlies van autonomie verminderen.¹⁹⁵

Een andere veelgenoemde angst betreft de vrees voor een pijnlijke of benauwde dood.¹⁹⁶ Hier zit tegelijk ook weer een spanningsveld. Denken in termen van maakbaarheid van het (leven en) sterven leidt tot medicalisering. Koedam argumenteert dat het hierdoor niet mogelijk is om zicht te krijgen op de dood zelf.¹⁹⁷ Angst voor de dood wordt juist minder als je de dood in het leven erkent.¹⁹⁸ Van Beukering benadrukt dat echter dat deze angst

¹⁸⁹ Koedam, 10-13.

¹⁹⁰ Koedam, 170.

¹⁹¹ Koedam, 14, 17, 29, 37, 70, 155, 158. Pagina 158: "(...) we ons plaatsen, of liever als we ons terugvinden, in de stroom van dienstbaarheid aan het autonome proces dat sterven is."

¹⁹² van Beukering, *Je kunt het maar één keer doen.*, 23.

¹⁹³ van Beukering, 22, 24.

¹⁹⁴ van Beukering, 40-41, 52-54; Koedam, *In het licht van het sterven.*, 157-59.

¹⁹⁵ van Beukering, *Je kunt het maar één keer doen.*, 40.

¹⁹⁶ Koedam, *In het licht van het sterven.*, 7-8, 140-41; van Beukering, *Je kunt het maar één keer doen.*, 66-69.

¹⁹⁷ Koedam, *In het licht van het sterven.*, 157-59.

¹⁹⁸ Koedam, 8-9; van Beukering, *Je kunt het maar één keer doen.*, 78-79, 204.

voor de dood ook niet is op te lossen. Medicatie kan de excessen beperken, maar niet volledig wegnemen.¹⁹⁹ Ze beschrijft indringend hoe deze angst een stervende kan beïnvloeden zodat deze uiteindelijk “(...) achteruit door het riool naar het graf kruipen.”²⁰⁰

Dit thema leidt naar het volgende onderwerp: loslaten.

3.4.2 Loslaten

Beide auteurs zijn het erover eens dat het vermogen om los te laten de angst voor de dood aanzienlijk kan verminderen.²⁰¹ Ze beschrijven verschillende wegen die hiernaartoe kunnen leiden. Koedam wijst op sterfbedverschijnselen, die volgens haar stervenden kunnen helpen om het leven los te laten en de dood te accepteren.²⁰² Ze merkt op dat ongeveer tien procent van de stervenden dergelijke verschijnselen ervaart en dat dit vaak resulteert in een hoopvolle en niet-eenzame dood. Tegelijk zijn deze LEE geen vereiste voor een goede dood.²⁰³

Het leven naar tevredenheid kunnen afronden en kunnen afsluiten is een belangrijke voorwaarde om te komen tot het loslaten. Met mensen in het reine komen, in rust afscheid nemen, vertragen en momenten van introspectie dragen bij aan het loslaten.²⁰⁴ Van Beukering benadrukt ook de invloed van de persoonlijke biografie van stervenden: de mate waarin iemand tevreden terug kan kijken op het leven, het ervaren van een positieve jeugd, de betekenis van bezit in je leven en je positie binnen de generatie van je familie?²⁰⁵ Toch blijft het loslaten, ondanks deze vier elementen, het moeilijkste aspect van sterven: “Iedereen gaat verder, alleen jij mag niet meer meedoen.”²⁰⁶ Een onderdeel van deze vier criteria is kennelijk het belang van verzoening met je omgeving.

3.4.3 Verzoening

Het afronden van onafgemaakte zaken kan het proces van loslaten aanzienlijk vergemakkelijken. Koedam beschrijft verschillende situaties waarin herstel van relaties plaatsvindt. Verzoening kan vele vormen aannemen: het ontvangen en accepteren van vergeving, het schenken van vergeving en het accepteren van het leven zoals het is geweest. Ook het accepteren van de gedachte dat er nog open eindjes zijn in je leven. Of verzoenen met een rol die je niet langer zal vervullen omdat je stervende bent. Een jonge moeder die zich moet verzoenen met de gedachte dat ze haar gezin moet loslaten.²⁰⁷ Van Beukering wijst erop dat verzoening een belangrijk aspect is om te komen tot een goede, verzoende dood. Vier uitspraken zijn hierin belangrijk: a) zeg sorry, b) ik vergeef je,

¹⁹⁹ van Beukering, *Je kunt het maar één keer doen.*, 67-68.

²⁰⁰ van Beukering, 51.

²⁰¹ van Beukering, 204; Koedam, *In het licht van het sterven.*, 8.

²⁰² Koedam, *In het licht van het sterven.*, 29-32. Sterfbedverschijnselen zijn “(...) ongewone gebeurtenissen, waarnemingen of ervaringen (...)”. Zie ook pp. 38-42 voor een verdere inhoudelijke uitwerking.

²⁰³ Koedam, 156-57.

²⁰⁴ Koedam, 157-58.

²⁰⁵ van Beukering, *Je kunt het maar één keer doen.*, 86-90.

²⁰⁶ van Beukering, 201.

²⁰⁷ Koedam, *In het licht van het sterven.*, 94-103.

c) ik dank je en d) ik houd van je.²⁰⁸ Dit leidt niet alleen tot vrede bij de stervende maar het werkt een goede herinnering uit bij de nabestaanden.²⁰⁹

Verzoening richt zich hier primair op relaties met anderen, maar roept ook vragen op over spirituele verzoening, zoals besproken in de volgende paragraaf.

3.4.4 Spiritualiteit

Hoewel beide auteurs slechts zijdeling aandacht besteden aan spiritualiteit, is een afzonderlijke bespreking van dit thema gerechtvaardigd. Juist de afwezigheid, danwel beperkte aanwezigheid, is betekenisvol. En dat wat er gezegd wordt, geeft een diffuus beeld.

Van Beukering beschrijft dat het geloof een beperkte rol speelt in het afscheid nemen. Gelovigen nemen niet per se gemakkelijker afscheid van het leven; Godsbeelden beïnvloeden namelijk de mate van rust of onrust tijdens het sterven. Tegelijk keren mensen aan het einde van hun leven vaak terug naar hun vroegere geloof of spiritualiteit. De spiritualiteit groeit dan juist op die momenten.²¹⁰ Een duidelijk omljnd geloof in het hiernamaals komt niet vaak voor. In plaats daarvan is het de herinnering die nu voortleeft die iets zegt over het hiernamaals. Van Beukering stelt dat er geen hemel is, hoewel zij openstaat voor het bestaan van andere werkelijkheden buiten de huidige waarneming.²¹¹ In haar slotbeschouwing benadrukt Van Beukering dat je slechts verhuist naar de herinnering van je geliefden.²¹² De gedachte van een eeuwig leven spreekt haar in het geheel niet aan. Juist het leven in het besef van eindigheid garandeert een *carpe diem*.²¹³

Koedam benadrukt dat sterven meer is dan lichamelijk lijden. Het is ook een spirituele reis. De stervende maakt persoonlijk de eindbalans, het eindoordeel, op. Een gelovige heeft hier God voor nodig.²¹⁴ Vrijwel ieder mens zoekt naar antwoorden die reiken voorbij de grens van leven en dood. Spiritualiteit wordt hierin dan breed opgevat.²¹⁵ Het strekt van een overtuigde religie tot het richten op 'gedachten van hoge kwaliteit'.²¹⁶ Koedam erkent dat het geloof een grote steun is, maar het voor sommigen ook leidt tot verkramping.²¹⁷ Zij verbindt spiritualiteit met verschillende voorbeelden van stervenden die dromen of visioenen ervaren.²¹⁸ In deze dromen komen onder andere Christus, Maria of het licht in voor. Deze ervaringen geven een betekenisvolle vrede.²¹⁹ Tegelijkertijd wijst Koedam erop dat stervenden vaak onzeker zijn wat ze moeten geloven of denken over de dood, wat kan leiden tot een zekere verlegenheid met dit onbekende terrein.²²⁰

²⁰⁸ van Beukering, *Je kunt het maar één keer doen.*, 91-94.

²⁰⁹ van Beukering, 93.

²¹⁰ van Beukering, 157-63.

²¹¹ van Beukering, 161.

²¹² van Beukering, 201.

²¹³ van Beukering, 204.

²¹⁴ Koedam, *In het licht van het sterven.*, 10.

²¹⁵ Leget, *Van levenskunst tot stervenskunst. Over spiritualiteit in de palliatieve zorg.*, 51-58. Leget bespreekt hier de moeilijkheid om te komen tot een definitie van dit woord.

²¹⁶ Koedam, *In het licht van het sterven.*, 168.

²¹⁷ Koedam, 90.

²¹⁸ Koedam, 50-59, 70-75.

²¹⁹ Koedam, 41-43.

²²⁰ Koedam, 163-66.

3.5 Reflectie op thema's

Om een reflectie te geven op de besproken thema's, is het nodig een stap terug te doen en stil te staan bij een bredere ontwikkeling: de ontwikkeling van religie naar spiritualiteit. Socioloog en antropoloog Heelas (1946) noemt deze verschuiving de "subjective turn". Sinds de jaren vijftig van de vorige eeuw hebben er mini-revoluties plaatsgevonden.²²¹ Heelas argumenteert dat niet langer geobjectiveerde en buiten de individu geplaatste goden bepalend zijn maar de persoonlijke, subjectieve ervaringen.²²² Ik wil vervolgens wel voorzichtig zijn om niet in een binaire opvatting te vervallen. Er is dus naar mijn mening niet alleen sprake van secularisatie. Maar parallel aan deze beweging heeft het 'heilige' een andere invulling gekregen.

Beide bewegingen komen duidelijk naar voren bij Koedam. Ze spreekt over sterven als een proces of een beweging. Het sacrale is bij haar niet immanent maar transcendent geworden. Het heilige heeft een brede diversiteit aan verschijningsvormen gekregen. Het dualistische vanuit de protestantse visie is ingevuld door een monistisch model. Stervenden leven in een wereld waar alles met alles verbonden is. Zowel Koedam als Van Beukering beschrijven dat de ziel, de essentie van de mens, verhuist naar de herinnering bij de ander.

Koedam geeft LEE dan ook een niet te missen plaats in haar boek. Deze bijna-dood ervaringen en LEE moeten aantonen dat de stervende een particuliere ervaring heeft gehad door contact met de 'andere zijde'. Deze ervaringen worden dan een brug naar het goed kunnen sterven. Wat hiermee losgelaten wordt is de eschatologische blik naar de toekomst dat Christus ons is voorgedaan, de dood heeft overwonnen en eeuwig leeft.

Hiermee kom ik op mijn tweede reflectie. De dood zou volgens Koedam en Van Beukering ook het definitieve einde kunnen zijn. De protestantse invulling van het leven met een eeuwig perspectief is, bijzonder genoeg, ook niet weg. Er is wel een andere taal aan gegeven. Stervenden krijgen een plek in de levens en de herinneringen van de nabestaanden of leven vanuit een 'digitale onsterfelijkheid'. Het protestantse verlangen naar onsterfelijkheid is in de 'subjective turn' niet verloren gegaan; deze heeft nu wel een andere invulling gekregen.

Mijn derde reflectie betreft de plaats van verzoening. Deze wordt in de hedendaagse literatuur intermenselijk gehouden. Juist de nadruk op heling met je omgeving of het leven wat anders is gelopen krijgt de nadruk. Dit aspect is wel een van de aspecten waar Luther ook zijn preek mee begint. Dus hier is herkenning. Maar de nadruk die nu gelegd wordt dat de mens zelf het eindoordeel over het leven moet opmaken vanuit een particuliere opvatting rond recht en gerechtigheid, belemmert mijns inziens de verzoening. Theologische concepten als overgave, herstel en genade zijn woorden die buiten jezelf liggen en perspectief geven die verder gaat. Dit is een verlies ten overstaan van de protestantse traditie. Deze concepten worden niet terzijde geschoven; wel wordt de invulling niet langer spiritueel ingevuld maar veeleer intermenselijk.

²²¹ Paul Heelas, Linda Woodhead, en Benjamin Seel, *The Spiritual Revolution : Why Religion Is Giving Way to Spirituality*, Religion in the Modern World (Malden, Massachusetts: Blackwell, 2005), 149.

²²² Heelas, Woodhead, en Seel, 2.

Mijn reflecties zijn gebaseerd op de eerder besproken thema's en zijn ontstaan vanuit mijn perspectief op beide auteurs. Los van een eventuele discussie welk thema toegelicht dient te worden, roept dit ook een andere vraag op: hoe kunnen de protestantse thema's van toen verbonden worden met de huidige stervensliteratuur? En is het zinvol om ervaringen met sterven door de tijd met elkaar te verbinden zoals ik doe in mijn reflecties? In de volgende paragraaf zal ik een eerste poging doen om deze twee perspectieven met elkaar te verbinden

3.6 Voorlopige synthese thema's

In hoofdstuk 2 zijn er een drietal thema's benoemd vanuit de protestantse traditie. Deze drie thema's wil ik in gesprek brengen met de vier thema's uit de hedendaagse zelfhulp literatuur. Aan het slot van elke subparagraaf maak ik een concrete vertaling naar elementen die terug kunnen komen in het focusgesprek.

Protestantse thema's	Hedendaagse thema's
1 Dood als deur tot nieuw leven	Loslaten & verzoening
2 Geloof in Christus redt	Spiritualiteit
3 Bemoediging richting de dood	Angst

Tabel 1: synthese protestantse en seculiere thema's

3.6.1 *Deur, loslaten & verzoening*

De twee thema's zijn met elkaar te verbinden door de thematische focus op de dood als overgang en het proces van loslaten. Luther schetst de dood als een noodzakelijke doorgang naar het eeuwige leven, waarbij de angst en pijn die ermee gepaard gaan, worden gepresenteerd als tijdelijke beproevingen die uiteindelijk leiden tot een grotere vreugde en hereniging met God. Dit concept van de dood als transitie sluit aan bij de hedendaagse literatuur. Hier wordt loslaten gepresenteerd als een essentieel proces voor het verminderen van de angst voor de dood. Koedam en Van Beukering benadrukken dat het vermogen om te verzoenen en het afronden van onafgemaakte zaken, zoals het accepteren van relaties en het vinden van vrede, cruciaal zijn voor een "goede dood". Beide benaderingen leggen de nadruk op het belang van acceptatie en afsluiting, hetzij geestelijk, hetzij relationeel, als onderdeel van een vredige stervenservaring.

Vragen die dan naar voren kunnen komen is of de dood het definitieve einde is? Is dood een evalueren en dan (gerust) kunnen sterven? Met andere woorden hoe komt de feitelijke dood in beeld bij een stervende? Is het definitief afscheid nemen of een doorgang?

3.6.2 *Geloof en spiritualiteit*

Luther benadrukt dat het geloof in Christus de stervende zekerheid biedt, waarbij de stervende zich richt op Gods beloften om de angst voor de dood te overwinnen. In tegenstelling tot Luthers nadruk op het geloof als troost, stellen Van Beukering en Koedam dat spiritualiteit in het stervensproces een meer diffuse en persoonlijke zoektocht is. Van Beukering wijst op de afwezigheid van een duidelijke hemelvisie bij stervenden, terwijl Koedam de spirituele reis beschrijft als het individueel zoeken naar betekenis, soms via dromen of visioenen. Beide auteurs erkennen de rol van spiritualiteit in het stervensproces, maar benadrukken dat het geloof niet altijd zekerheid of rust biedt.

Vertaald naar het heden worden vragen belangrijk rond het perspectief op de toekomst? Wat is je houvast? Hoe ontvang je kracht?

3.6.3 Bemoediging en angst

De existentiële angst rondom de dood en de manieren waarop geloof en gemeenschap troost kunnen bieden zijn bij beide herkenbaar. Luther benadrukt het belang van de sacramenten, de gemeenschap der heiligen, en het gebed als middelen om de stervende te ondersteunen en te verzekeren van Gods nabijheid. Dit biedt een tegenwicht tegen de angst voor de dood door de stervende te verbinden met Christus en de bredere christelijke gemeenschap, wat troost en zekerheid biedt. In de hedendaagse literatuur wordt de angst voor de dood zichtbaar in de angst voor verlies van autonomie en pijn, die versterkt wordt door de maatschappelijke marginalisatie van de dood. Beide opvattingen benadrukken de kracht van verbondenheid—Luther met de gemeenschap van gelovigen en Van Beukering met het belang van open communicatie om angst te verminderen. Zo kan het gemeenschapsaspect van Luthers visie helpen om de isolatie en angsten van stervenden, zoals beschreven door Van Beukering, te verlichten.

Andere vragen kunnen vragen naar de vorm zijn. Wat zijn de mogelijkheden om jezelf of een ander voor te bereiden op sterven? Welke vormen komen hierin naar voren?

3.7 Samenvatting

De overgang van een religieuze samenleving naar een seculiere eeuw bracht individualisering en individualisering van spiritualiteit. Taylor schetst hoe spiritualiteit verbonden raakt met gezondheid en angst voor sterfelijkheid. Deze angst benoemt Becker als een primaire drijfveer. Medische ontwikkelingen hebben sterven verplaatst naar ziekenhuizen, met nadruk op maakbaarheid en verlies van rituelen. Deze ontkenning van sterfelijkheid belemmert betekenisvol sterven. Angst voor sterfelijkheid, accent op medische techniek en expressief individualisme domineren de hedendaagse tijdsgeest. Hiermee komen thema's als autonomie, zingeving en spiritualiteit centraal komen te staan. Vanuit twee Nederlandstalige publicaties over stervensliteratuur komen angst voor de dood, loslaten van het leven loslaten en verzoening als aanvullende thema's naar voren.

Voordat nu de stap wordt gemaakt van deze thema's naar het geleefde geloof. Staan we in hoofdstuk vier eerst stil bij methodologische keuzes hierin.

HOOFDSTUK 4 TWEE STEMMEN VERBINDEN

4.1 Inleiding

In hoofdstuk 1 (paragraaf 1.3.1) zijn de vier stemmen van de theologie genoemd. Twee van deze stemmen, de *formal voice* en de *espoused voice*, vormen de kern van deze thesis. In het eerste deel van deze thesis is de *formal voice* geanalyseerd door academische reflecties op thema's rond sterven te onderzoeken. In hoofdstukken 2 en 3 zijn zowel de protestantse als de hedendaagse thema's rond sterven inzichtelijk gemaakt. Het onderzoek beperkt zich echter niet tot deze academische analyse. De praktische theologie richt zich specifiek op het bestuderen van het geleefd geloof (*espoused voice*) in de praktijk van geloofsgemeenschappen

Dit vierde hoofdstuk biedt een methodologische verantwoording van het empirisch onderzoek dat in het tweede deel van deze thesis centraal staat. Het doel van dit onderzoek is het belichten van de *espoused voice* binnen geloofsgemeenschappen en het in dialoog brengen van deze stem met de eerder besproken *formal voice*. Twee belangrijke aspecten worden in dit hoofdstuk behandeld.

Ten eerste wordt ingegaan op de methodologische kaders die het mogelijk maken het geleefde geloof binnen geloofsgemeenschappen te bestuderen. Ten tweede wordt beargumenteerd waarom focusgroepgesprekken een geschikte methode zijn om tot empirische kennis te komen. Hier zal ook een uitgebreide verantwoording van de opzet van de focusgroepgesprekken, inclusief de selectie van deelnemers, ethische overwegingen en praktische uitvoering plaatsvinden.

De inzichten die voortkomen uit het empirische onderzoek maken het mogelijk om het geleefde geloof te beschrijven en de thema's hieruit te confronteren met die uit de academische literatuur, de *formal voice*.

4.2 Stemmen van de theologie

4.2.1 *Theological Action Research*

Bij de formulering van de onderzoeksvraag in hoofdstuk 1 is betoogd dat het noodzakelijk is om, ter beantwoording van de centrale onderzoeksvraag, empirisch onderzoek uit te voeren onder gelovigen zelf. Het geleefde geloof wordt zo een bron van kennis. Wat is nu het discours en denkwereeld van gelovigen over de plek van de dood in hun leven?

De *Theological Action Research* ("TAR") methode biedt goede handvatten om dit onderzoek richting te geven. Hoe ziet deze TAR-methode er precies uit? Volgens Watkins is er niet één manier om *Theological Action Research* uit te voeren.²²³ Daarom bespreken wij hier enkele karaktereigenschappen van TAR. Op basis van de bundel *Talking About God in Practice* noemt Watkins vijf belangrijke karaktereigenschappen van TAR:

²²³ Watkins, *Disclosing Church. An ecclesiology learned from conversations in practice.*, 31.

*“(...) being theological ‘all the way through’; theology in four voices (operant, espoused, formal and normative); disclosing theology through conversational method; formative of transformation of practice; and formative of transformation in theology.”*²²⁴

De eerste eigenschap die Watkins noemt, richt zich sterk op het theologische karakter van TAR. Action research legt een sterke nadruk op participatie en dialoog. Watkins benadrukt dan ook sterk het belang van de theologie daarin: “In discussing theological action research, it is crucial to remember that this is primarily a theological approach (...)”.²²⁵ Hiermee is het niet alleen een commitment tot de praktijk maar tegelijk een reflectie op de praktijk teneinde hiervan weer te leren.²²⁶

Vanwege het belang van de “theology in four voices” en “disclosing theology through conversational method”, worden deze twee eigenschappen afzonderlijk behandeld.

4.2.2 Theology in ‘four voices’

Een van de karaktereigenschappen van TAR is het feit dat er sprake is van “theology in four voices”.²²⁷ Deze ‘four voices’ van de theologie zijn de *operant, espoused, normative* en *formal voice*:

*“(...) the operant voice, embodied in the practices themselves; the espoused voice, found in the practitioners’ own theological articulation of their practices; the normative voice, expressed in the established Christian tradition, in its various understandings of scripture, church teaching, liturgy and so forth; and the formal voice, articulated in academic theology.”*²²⁸

In het luisteren naar de verschillende stemmen wordt gesteld dat “we can never hear one voice without there being echoes of the other three”.²²⁹

Hieruit blijkt dat de *four voices* een onderlinge samenhang vertonen. De *operant* en *espoused voice* worden gezien als “practice-based voices”.²³⁰ Dit wil echter niet zeggen dat zij onafhankelijk zijn van de theoretische stemmen, de ‘*normative*’ en ‘*formal*’ voice. De ‘praktische’ voices geven immers stem aan een theologie die gevormd is door de ‘theoretische’ voices. En ook het omgekeerde is het geval.²³¹ De *formal voice* krijgt gestalte in (kritisch) contact met de *operant, espoused* en *normative voices*. Ook de *normative voice* wordt gevormd door de historisch-culturele context waarin de kerk zich begeeft.

²²⁴ Watkins, 29.

²²⁵ Watkins, 29.

²²⁶ Watkins, 32.

²²⁷ Watkins, 39-53.

²²⁸ Watkins, 39.

²²⁹ Watkins, 45.

²³⁰ Watkins, 45.

²³¹ Watkins, 45.

In mijn onderzoek beperk ik me tot de *formal voice* en de *espoused voice*. Deze twee stemmen hebben ook weer invloed op de ‘operant’ en de ‘normative’ stem maar dit laat ik in dit onderzoek buiten beschouwing.

4.2.3 *Discerning en disclosing*

Zoals de titel van Clare Watkins’ werk *Disclosing Church* suggereert, bepleit zij een pleidooi voor een “disclosed ecclesiology” waarin conversatie centraal staat.²³² Volgens Watkins wordt “the theology of church disclosed through thinking with and through practices and their agents”.²³³ Volgens Watkins ontstaat het theologische moment uit zorgvuldig gevoerde gesprekken.²³⁴ Voor Watkins gaat het om die reden in gesprekken vooral om het opdoen van inzichten, als “moments of ‘disclosure’, or epiphany”.²³⁵ Theologie ontstaat in het gesprek met de ander. Deze epifanische momenten zijn volgens Watkins mogelijk door de Heilige Geest. Deze overtuiging is gebaseerd op het geloof “in human actions as *loci* of the Spirit”.²³⁶

Hoewel Watkins erkent dat deze taak van het onderscheiden van Godsopenbaringen complex is, beschouwt zij het als de verantwoordelijkheid van de kerk en theologie om Bijbelse waarheden vast te houden en te belichamen, zodat dit werk van de Geest “discerned, named, and celebrated” kan worden.²³⁷ Zo ontstaat een leerproces waarin de kerk en theologie leren door kleine praktijken, fouten en interacties, binnen “the greater story of which they are a part: the story of Trinity.”²³⁸

Watkins onderkent dat haar onderzoek een onoplosbaar element (een ‘conundrum’) bevat, waarin de ‘four voices’ een cruciale rol spelen in de ‘(...) transformation of both practice and academic theology’.²³⁹ Of het verder onderstrepen van de waarde van de ‘four voices’ voldoende is om het onderkende ongemak volledig oplost, blijft onbeantwoord.

4.2.4 *Normativity*

Hoewel de TAR-methodologie veronderstelt dat alle stemmen gelijkwaardig zijn, geeft Watkins de normatieve stem een geprivilegieerde positie.²⁴⁰ Watkins onderkent deze spanning kennelijk wel, maar ze lost deze niet op. Mijn opvatting is dat deze spanning niet eenvoudig op te lossen is. Kaufman onderkent de asymmetrie in Watkins’ benadering.

In haar onderzoek beschrijft Kaufman diverse vormen van *conundrums* in praktisch-theologisch onderzoek.²⁴¹ Volgens Kaufman ligt het probleem in het zichtbaar maken van

²³² Watkins, 230.

²³³ Watkins, 247.

²³⁴ Watkins, 29.

²³⁵ Watkins, 46.

²³⁶ Watkins, 45.

²³⁷ Watkins, 150.

²³⁸ Watkins, 236.

²³⁹ Watkins, 40.

²⁴⁰ T.S. Kaufman, ‘From the Outside, Within, or In Between? Normativity at Work in Empirical Practical Theological Research.’, in *Conundrums in Practical Theology*, onder redactie van B. J. Miller-McLemore en J.A. Mercer, *Theology in Practice*; Volume 2 (Leiden: Brill, 2016), 142.

²⁴¹ Kaufman, 134.

de normatieve dimensies binnen empirisch onderzoek.²⁴² Kaufman onderkent een gelaagdheid van normativiteit en beschrijft dit als volgt:

*“Hence, there are several layers of normativity at work, and practical theologians doing empirical research face a conundrum in terms of how to handle these normative dimensions and what role to give the theological tradition(s), whether that be a normative ecclesial tradition or the extant theoretical (and often normative) works of academic theologians.”*²⁴³

In mijn eigen onderzoek speelt normativiteit een rol op drie niveaus: binnen het onderzoeksproces, via de onderzoeker zelf en in de selectie en interpretatie van literatuur.²⁴⁴ De vraag die opkomt, is wat de uitkomst van het onderzoek betekent?²⁴⁵ Vanuit de ‘normativity-in-between’ wil ik mij dan juist bewust zijn rond de volgende onderwerpen. Wat is de status van de empirische data? Of welk gezag wordt nu aan de traditie gegeven én hoe moet de traditie geïnterpreteerd worden? Dit is dan een proces van onderhandeling.

Kaufman’s concepten ‘normativity-from-within’ en ‘normativity-in-between’ bieden hierbij waardevolle kaders.²⁴⁶ Watkins maakt een dergelijk onderscheid zelf niet expliciet, maar streeft wel naar een evenredige verdeling van deze vier stemmen. Bij een eventuele prioritering van een stem in mijn eigen onderzoek is beargumentering noodzakelijk, hetgeen ook een kritische zelfreflectie van de onderzoeker vergt. Kaufman introduceert hiertoe het concept van ‘empathic curiosity’.²⁴⁷

In mijn onderzoek komt de normatieve dimensies in de eerste plaats naar voren in het begrip sterfelijkheid. Bij de introductie van het gesprek in de focusgroep wordt dit begrip en de samenhangende thema’s gebruikt. Ondanks dat dit niet wordt ingevuld, zijn de deelnemers aan het focusgesprek vrij om deze normatieve begrippen te gebruiken. In de tweede plaats vormt het literatuuronderzoek naar stervenskunst een normatieve dimensie, omdat er een normatieve academische traditie wordt gebruikt. Deze literatuur wordt niet gebruikt om het begrip te normeren of te prescriberen, maar veeleer om in de theologische reflectie deze begrippen beter te begrijpen in de context van de gelovige zelf en de geloofsgemeenschap.

De TAR-methodologie legt sterk de nadruk op participatie en dialoog binnen geloofsgemeenschappen als cruciale middelen om inzicht te krijgen in het geleefde geloof. Maar hoe kan dit geleefde geloof daadwerkelijk onderzocht worden binnen een geloofsgemeenschap? De *formal voice* benadrukt vanuit de protestantse thematiek aspecten zoals gemeenschappelijkheid, de betekenis van een geloofsgemeenschap en

²⁴² Kaufman, 135.

²⁴³ Kaufman, 138.

²⁴⁴ Kaufman, 151-52.

²⁴⁵ Kaufman, 154.

²⁴⁶ Kaufman, 159.

²⁴⁷ T.S. Kaufman, ‘Practicing Reflexivity: Becoming Aware of One’s Default Mode and Developing an Epistemic Advantage’, in *Wiley Blackwell Companion to Theology and Qualitative Research*, onder redactie van P. Ward en K. Tveitereid, Wiley Blackwell Companions to Religion (Newark: John Wiley & Sons, 2022), 117-18.

de voorname plaats van geloof. De hedendaagse literatuur benadrukt het accent op een individueel ontwikkelde spiritualiteit, een gepersonaliseerd sterven en een afnemende rol van de gemeenschap.

Hoewel deze individuele accenten voortkomen uit persoonlijke beleving, manifesteren zij zich ook binnen de bredere context van de geloofsgemeenschap. Dit impliceert dat een gesprek over sterfelijkheid niet uitsluitend via individuele interviews gevoerd kan worden, maar juist binnen de dynamiek van de gemeenschap zelf moet plaatsvinden. Om dit te realiseren, wordt in deze thesis gekozen voor de methode van focusgroepgesprekken, die bij uitstek geschikt is om dergelijke groepsdynamieken en gedeelde inzichten te verkennen.

Een focusgesprek biedt een waardevol platform om zowel individuele uitingen van geleefd geloof als gemeenschappelijke inzichten te verkennen. Deze methode is bijzonder geschikt omdat ze interactie tussen deelnemers bevordert en ruimte biedt voor diverse perspectieven. De Roest benadrukt dat de sociale dynamiek van een groepsgesprek het potentieel heeft om gedeelde kennis inzichtelijk te maken.²⁴⁸ Cameron voegt hieraan toe dat focusgroepen een bron kunnen zijn voor nieuwe kennisontwikkeling, met name wanneer zij gevestigde opvattingen nuanceren of aanvullen.²⁴⁹

Volgens De Roest behoren focusgesprekken tot de '(...) the richest sources of knowledge about people's understandings of themselves and life in general.'²⁵⁰ Zowel De Roest als Cameron benadrukken dat deze methode bijzonder waardevol is voor onderzoek dat gericht is op de relatie tussen het individu en de gemeenschap.²⁵¹

De geloofsgemeenschap wordt immers gevormd door een diversiteit aan individuele stemmen, waarin zowel protestantse als hedendaagse thema's kunnen doorklinken. De centrale vraag is hoe deze verschillende stemmen samenkomen in het geleefde geloof en welke vormen van integratie hierin zichtbaar worden.

Gezien deze argumenten is de keus voor focusgesprekken een logische keuze en effectieve keuze voor dit onderzoek naar de rol van sterfelijkheid binnen geloofsgemeenschappen.

4.3 Opzet focusgesprek

4.3.1 Aandachtspunten focusgroep

Uit de literatuur komen diverse aandachtspunten naar voren bij de uitvoering van focusgesprekken. Cameron wijst op risico's zoals groepsdruk en selectieve openheid.²⁵²

²⁴⁸ de Roest, *Collaborative Practical Theology: Engaging Practitioners in Research on Christian Practices*, 246.

²⁴⁹ J. Cameron, 'Focussing on the Focus Group', in *Qualitative Research Methods in Human Geography*, door Iain Hay, 3rd ed (Oxford: Oxford University Press, 2010), 157.

²⁵⁰ de Roest, 'The Focus Group Method in Practical Ecclesiology: Performative Effects and Ecclesiological Rationale', 239.

²⁵¹ Cameron, 'Focussing on the Focus Group', 154; de Roest, 'The Focus Group Method in Practical Ecclesiology: Performative Effects and Ecclesiological Rationale', 240.

²⁵² Cameron, 'Focussing on the Focus Group', 158.

De Roest benoemt daarnaast zes risico's, die zijn meegenomen in de methodologie en het protocol voor het focusgesprek.²⁵³ Om deze risico's te mitigeren, is ervoor gekozen de focusgroep niet gericht open te stellen voor mensen met een recente en nabije verlieservaring. Het betrekken van deze deelnemers zou kunnen leiden tot een vorm van 'expert knowledge' en het risico van selectieve openheid bij andere deelnemers.

4.3.2 Werving van deelnemers

Voor de werving van de deelnemers verwijs ik naar de benadering van Kaufman, die stelt dat de praktische-theologische onderzoeker normatief opereert als zowel een *insider* als *outsider* (*rescriptive normativity-from-within* en *evaluative normativity-from-the-outside*).²⁵⁴ Voor de methodologische keuze vanuit de *normativity-from-within* ziet dit op wie wordt betrokken in het focusgesprek. Omdat het onderzoek gericht is op het geleefde geloof in relatie tot de geloofsgemeenschap, zijn er geen uitsluitingscriteria gehanteerd, afgezien van het criterium dat deelnemers zich verbonden moeten voelen met de lokale geloofsgemeenschap. Om machtsdynamieken te minimaliseren, zijn predikanten uitgesloten van deelname.

Op basis van deze uitgangspunten zijn vier predikanten benaderd die verbonden zijn aan een geloofsgemeenschap van de PKN. Deze plaats is gekozen vanwege praktische overwegingen (nabijheid) én representatie van nagenoeg alle modaliteiten binnen de PKN. In een afzonderlijk gesprek met de predikanten heb ik de aanleiding, de opzet en de inhoud van het onderzoek toegelicht.

Predikanten hebben van een communicatietekst ontvangen ter verspreiding in hun gemeente. Deelnemers konden zich rechtstreeks bij de predikant of de onderzoeker aanmelden. De deelnemers hebben ingestemd om de uiteindelijke deelnemerslijst te delen met de predikant in geval van eventueel aanvullend pastoraat. Met de predikant is expliciet afgesproken dat deze alle aanmeldingen zonder selectie doorgeeft. In twee gemeentes is een aanvullende, tweede oproep verstuurd.

4.3.3 Dataverzameling

De focusgesprekken volgden een vast patroon en vonden plaats in het kerkgebouw van de desbetreffende geloofsgemeenschap, een vertrouwde en veilige omgeving voor de deelnemers.²⁵⁵ Om de gesprekken te faciliteren, zijn vier trigger-vragen opgesteld, die direct gerelateerd zijn aan de drie thema's van Luther zoals besproken in hoofdstuk 2. Deze vragen fungeerden als gespreksopeners en boden ruimte voor een vrije en dynamische discussie.

4.3.4 Analysemethode

Voor de analyse van de verzamelde data is gekozen voor de benadering van Braun en Clarke. Deze methodologie benadrukt de noodzaak van expliciete keuzes voorafgaand

²⁵³ de Roest, 'The Focus Group Method in Practical Ecclesiology: Performative Effects and Ecclesiological Rationale', 241-42. Hij benoemt compliance, identification, conformity, expert knowledge, power relations en confidentiality.

²⁵⁴ Kaufman, 'From the Outside, Within, or In Between? Normativity at Work in Empirical Practical Theological Research.', 148, 158.

²⁵⁵ Zie hiervoor bijlage 1.

aan de analyse. Zij wijzen op het voordeel van het starten vanuit een theoretisch kader omdat je op deze wijze meer alert bent op subtiele elementen in de verzamelde data.²⁵⁶

De vier vragen in het protocol van de focusgroep zijn gerelateerd aan de drie thema's van Luther en zijn het vertrekpunt voor het gesprek. Braun attendeert op de vraag wat 'telt' als een thema. Braun en Clarke benadrukken het belang bij het identificeren van thema's. Een toepasbaar criterium is of een thema ligt werpt op de onderzoeksvraag.²⁵⁷

Door de bewust vooraf geformuleerde vragen in het focusgesprek is er sprake van een deductieve benadering.²⁵⁸ Aangezien in deze thesis de theorie als eerste wordt behandeld, rechtvaardigt dit ook een deductieve benadering.²⁵⁹ Om de meerwaarde van de focusgroep vervolgens niet te verliezen, wordt de data inductief benaderd. De onderkende thema's hoeven niet noodzakelijkerwijs de thema's zijn waarover wordt gerapporteerd. Er wordt gezocht naar herhaalde betekenispatronen.²⁶⁰

De analyse werd uitgevoerd met een semantische benadering, gericht op de expliciete uitspraken van de deelnemers.²⁶¹ Deze keuze werd gemaakt om trouw te blijven aan de inhoud van de gesprekken en de deelnemers direct aan het woord te laten. Interpretaties die verder strekken dan wat feitelijk is gezegd, werden vermeden om de integriteit van de data te waarborgen. Voor de codering van de data tot en met de rapportage zijn de zes stappen van Braun en Clarke leidend geweest.²⁶²

4.3.5 Ethische overwegingen

Het onderzoek werd uitgevoerd volgens de ethische richtlijnen van de Protestantse Theologische Universiteit.²⁶³ Deelname was vrijwillig en alle deelnemers gaven schriftelijk hun geïnformeerde toestemming.²⁶⁴ Zij werden geïnformeerd over de vertrouwelijkheid, het recht om zich op elk moment terug te trekken en de bescherming van hun privacy. Aan het einde van elke gesprek werd het advies gegeven om, zo nodig, met de predikant of ouderling hierover door te spreken. Alle data zijn via encryptie opgeslagen in een beveiligde omgeving. Alle namen in deze thesis zijn pseudoniemen.

²⁵⁶ Virginia Braun en Victoria Clarke, 'Using thematic analysis in psychology', *Qualitative Research in Psychology* 3, nr. 2 (1 januari 2006): 16.

²⁵⁷ Braun en Clarke, 10.

²⁵⁸ Braun en Clarke, 12.

²⁵⁹ Nicola K. Gale e.a., 'Using the framework method for the analysis of qualitative data in multi-disciplinary health research', *BMC Medical Research Methodology* 13, nr. 1 (18 september 2013): 3.

²⁶⁰ Braun en Clarke, 'Using thematic analysis in psychology', 15.

²⁶¹ Braun en Clarke, 13.

²⁶² Braun en Clarke, 15-23.

²⁶³ Protestantse Theologische Universiteit (PThU), 'Management onderzoeksdata: hoofdlijnen beleid Protestantse Theologische Universiteit', Handreiking omgaan met persoonsgegevens, geraadpleegd 11 oktober 2024, <https://www.pthu.nl/over-ptu/bibliotheek-ptu/diensten/handreiking-omgaan-met-persoonsgegevens/>.

²⁶⁴ Zie bijlage 2.

HOOFDSTUK 5 GELEEFD GELOOF EN STERFELIJKHEID

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk zal de stem van het geleefde geloof centraal staan, de *espoused voice*. Hier wordt een eerste stap gezet om de derde deelvraag te beantwoorden: *Hoe resoneert het gesprek over sterfelijkheid met gelovigen (geleefd geloof) met motieven voor sterfelijkheid uit de protestantse traditie en hedendaagse literatuur over stervenskunst?*

In dit hoofdstuk richt de aandacht zich op het gesprek rond sterfelijkheid binnen geloofsgemeenschappen. De protestantse stem binnen een geloofsgemeenschap die spreekt, gelooft en ervaart rond sterfelijkheid. Dit hoofdstuk begint met een beschrijving van de gelovigen en de deelnemende geloofsgemeenschappen. Deze beschrijving is er overigens niet om in modaliteitskenmerken van geloofsgemeenschappen te vervallen. Wel om een zicht te geven op de betrokken stemmen van de geloofsgemeenschappen.

Aan de hand van de codering en de thematische groepering bespreek ik in een volgende paragraaf het geleefde geloof. De *espoused voice* krijgt hier de volle aandacht. In zeven afzonderlijke paragrafen zal elk thema besproken worden.

Met het hier opgedane inzicht rond het geleefde geloof zal ik in een volgend hoofdstuk een synthese maken die de verschillende stemmen van Watkins met elkaar samenbrengt.

5.2 Gesprekken

De gesprekken vonden plaats in de maanden oktober en november 2024 en zijn, met toestemming van de deelnemers, opgenomen en woordelijk getranscribeerd. Dit stelde de onderzoeker in staat om een gedetailleerde en nauwkeurige analyse van de data uit te voeren.

De deelnemers uit de focusgroepen kwamen uit vier verschillende geloofsgemeenschappen binnen één dorp. Dit middelgrote dorp bevindt zich in Zuid-Holland, in de nabijheid van Rotterdam. In onderstaande tabel is een weergave van de deelnemers te vinden. De standaarddeviatie (binnen de populatie van de desbetreffende focusgroep) heb ik weergegeven om een beeld te krijgen van de spreiding van de leeftijd ten opzichte van de gemiddelde leeftijd.

FOCUSGROEP	MAN	VROUW	TOTAAL	LEEFTIJD (GEMIDDELDE)	LEEFTIJD (STDEV)
1	4	1	5	56	19,4
2	4	2	6	62	26
3	2	6	8	60	16,2
4	6	1	7	66	17,7
TOTAAL	16	10	26	61	19,9

Tabel 2: Overzicht deelnemers

De vier geloofsgemeenschappen representeren een breed spectrum van modaliteiten: Confessioneel-Gereformeerde Bond (groep 1), Gereformeerde Bond (groep 2), Vrijzinnig (groep 3) en Gereformeerd (groep 4).²⁶⁵ Typeringen zijn ontleend aan hoe de groep zelf zich desgevraagd zou willen omschrijven in termen van modaliteiten. De gemiddelde duur van de focusgesprekken was 98 minuten.

In bijlage 3 is per focusgroep een samenvattend verslag opgenomen per focusgesprek. De nummervolgorde van de gebruikte codes van de deelnemers zijn gebaseerd op hun voornamen en daardoor niet direct herleidbaar tot specifieke focusgroepen. In bijlage 4 is het codeboek opgenomen met een samenvattend overzicht van de thema's en initiële codes.

5.3 Thema's

Op basis van de initiële codering per focusgesprek heeft er een iteratief proces plaatsgevonden wat heeft geleid tot een aantal samenhangende thema's van alle focusgesprekken. De initiële codering is door twee medestudenten gecontroleerd. Dit proces resulteerde in een hergroepering van vier initiële codes tot twee en is één thema geïntegreerd met een bestaand thema. Schematisch zijn de volgende thema's gedestilleerd uit de focusgesprekken:

Thema	
1. Bewustzijn van sterfelijkheid	De volgorde van de thema's is zorgvuldig gekozen. Het eerste thema is de basis van het spreken. Het tweede thema behandelt de rol van het geloof in sterfelijkheid. Thema 3 wordt in de gesprekken vaak verbonden met thema 2. De resterende thema's zijn vervolgens zonder een specifieke rangorde gepositioneerd. Bemoediging is wel als laatste gerangschikt vanwege het relatief lage aantal verbonden citaten.
2. Zekerheid in geloof	
3. Toekomstperspectief	
4. Relationele verbondenheid	
5. Kwetsbaarheid	
6. Loslaten in sterven	
7. Bemoediging	

Tabel 3: Overzicht thema's focusgroepen

5.4 Thema 1: Bewustzijn van sterfelijkheid

Binnen het thema 'Bewustzijn van sterfelijkheid' kwamen de codes *voorbereiding sterven*, *bewustzijn*, *leeftijd* en *stervenswijze* het meeste naar voren.²⁶⁶ Hierbij werden de eerste twee codes relatief het meeste genoemd. Het begrip *bewustzijn* werd in reactie op de eerste trigger omschreven als het besef dat je in de greep van de dood bent.²⁶⁷ In focusgroep 2 speelde dit besef van sterfelijkheid een minder prominente rol als gespreksthema. Voor een deel van de deelnemers werd dit bewustzijn impliciet verondersteld, terwijl anderen in de groep aangaven dat het ontbreken van dit bewustzijn

²⁶⁵ Deze typering van modaliteiten zijn tamelijk eendimensionaal en vatbaar voor discussie. Zo waren in focusgroep 1 (confessioneel) een aantal deelnemers die geruime tijd lid waren geweest van een Oud Gereformeerde gemeente. Deze biografie doet mee binnen de huidige geloofsgemeenschap. Voor nu is het afdoende om te de geloofsgemeenschap bij benadering te positioneren.

²⁶⁶ De initiële codes zullen in het vervolg telkens cursief worden weergegeven.

²⁶⁷ Deelnemer 8.

samenhang met leeftijd en een gebrek aan levenservaring. Omdat zij niet eerder geconfronteerd waren met de dood, bleef het bewustzijn van sterfelijkheid voor hen afwezig.

Tegelijkertijd werd in deze focusgroep het meeste gesproken over *voorbereiding sterven*. Het brede *bewustzijn* over sterfelijkheid werd gedragen door het besef dat sterven iets onontkoombaar is. Verwijzend naar zijn eigen aanstaande sterfelijkheid verwoordde deelnemer 14 het als volgt:

“Ja, nu zijn wij aan de beurt.”

Deelnemer 16 het omschreef zijn *bewustzijn* van sterfelijkheid als een

‘(...) eindpunt van je leven waar je ook een beetje naar toe werkt als christen.’

Deelnemer 13 illustreerde dit met de opmerking:

“Je kijkt er niet naar uit maar je bent je er wel bewust van.”

Het besef van onvermijdelijkheid van het sterven leidde bij veel deelnemers tot concrete voorbereidingen. Deze kregen vorm in verschillende praktijken, zoals het opstellen van een liturgie, een (levens)testament, een lijst met wensen, aankopen van een graf en het bespreken van de persoonlijke wensen.²⁶⁸ Dit voorbereidingen kwamen voort uit de overtuiging dat je *“(...) iedere dag bedacht en bereid moet zijn.”*²⁶⁹ Maar ook: *“Je wil wel dingen organiseren...”*²⁷⁰ Hier klinkt het zoeken naar regie wel in door. De betrokkenheid van partners of andere naasten speelden hierin mee. De aard en de reikwijdte van deze betrokkenheid varieerde sterk. Alleen in focusgroep 2 gaven verschillende deelnemers aan dat ze een en ander hadden voorbereid met het oog op hun nabestaanden.²⁷¹

Daarnaast was er een verband tussen *voorbereiding sterven* en een *verlangen* naar het hiernamaals (zie 5.8). Zo deelde deelnemer 2 haar *verlangen* om bij Jezus te zijn, wat haar aanspoorde tot praktische voorbereidingen. Het besef van sterfelijkheid leidt bij anderen tot een veranderde levenshouding. Niet langer willen hechten aan zaken, maar uitzien naar het Zijn bij Hem. Dit heeft ook een relatie tot het *ontspullen* (zie 5.9), vertelt deelnemer 8 zei hierover:

“Ik probeer me nergens aan te hechten. Ik probeer niet aan spullen te hechten. Ook niet aan..., Ja, zelfs niet aan mijn kinderen, ja.”

Hierna ontstond in de groep een discussie. Is deze gerichtheid nu te begrijpen in het licht van je taak hier en nu. In een andere groep gaf deelnemer 8 blijk van eenzelfde denktrant. Hier werden de groepsleden stelliger. Zo'n ontheemde houding zou niet passend zijn; je hebt liefde tot je omgeving en dient verantwoordelijk te zijn voor het toevertrouwde bezit, was de stellige overtuiging.

²⁶⁸ Deelnemers 1, 2, 4, 6, 10, 13, 21, 23.

²⁶⁹ Deelnemer 2.

²⁷⁰ Deelnemer 13.

²⁷¹ Deelnemers 3, 4, 13 en 14.

De hierboven beschreven elementen van voorbereiding zien voor een groot deel op het stoffelijke. Maar ook is in twee groepen de *wijze van sterven* overdacht. Een plotselinge dood leek aanvankelijk aantrekkelijk, zo werd in focusgroep 1 en 4 gesproken.²⁷² Maar het besef van geen afscheid kunnen nemen veranderde dit perspectief. Ook het sterfbed zelf werd besproken in focusgroep 3. Deelnemer 11 deelde de overtuiging dat je sterft zoals je geleefd hebt. Een goed karakter, socialisatie en een goed leven zouden weerspiegeld worden op je sterfbed. Een andere deelnemer was het hier niet mee eens. De groep bereikte instemming met de zienswijze dat een goed geleid leven wel tot een goed sterfbed moest leiden.²⁷³

5.5 Thema 2: Zekerheid in geloof

Dit thema bestaat uit de volgende codes: *zekerheid geloof*, *stervensgenade*, *afwezigheid geloof* en *aanvechting*. *Zekerheid geloof* is relatief de meest voorkomende code binnen dit thema.

Uit de gesprekken bleek dat de meeste deelnemers zekerheid in hun geloof als een belangrijke bron van troost ervaren. Als er over geloofszekerheid wordt zijn er in de gesprekken drie perspectieven te herkennen. Ten eerste het perspectief voor het leven van elke dag en hun geloofservaring nu. Deze uitspraken worden dan niet verbonden met sterven zelf. Woorden die hierin dan vaak genoemd worden zijn ‘vertrouwen in God’, ‘trouw’ en ‘zekerheid’. Ter illustratie deelnemer 15:

“Het geloof geeft me rust en zekerheid.”

Het tweede perspectief is dat deelnemers bewust en actief een expliciete verbinding maken met hun geloof enerzijds en hun sterven en sterfelijkheid anderzijds. Spreker 3 sprak met de woorden:

“En dan welke rol speelt mijn geloof als ik over mijn eigen sterven denk [svdb: stilte volgt]... Een hele grote rol.”

Het derde perspectief is dat geloof een bron van kracht is bij ingrijpende levensgebeurtenissen. Een deelnemster illustreert dit met het voorbeeld van haar kind wat op jonge leeftijd stierf. God werd dan in geloof aangeroepen en ze ervaaarde dan houvast, dat God antwoordde. Ze spreekt dan over de verwachting dat ze hoopt God in haar eigen sterven te ervaren. Deelnemer 21 gebruikte hiertoe het voorbeeld van een echo:

“(...) toen ik om ontferming vroeg of zo, kreeg ik ook een echo, snap je? Ik ontferm me over u, elke keer. En ja, zo zie ik dat. Dus ik hoop dat dat ook ooit, wanneer die dag is, zo zal zijn.”

De ervaren aanwezigheid van God in het huidige leven biedt veel vertrouwen voor de confrontatie met sterven. De God die nabij is in momenten van moeite, pijn en verdriet,

²⁷² Deelnemers 12 en 13.

²⁷³ Deelnemers 5, 11, 16 en 22.

zal volgens hen ook bij het sterven steun bieden. Het huidige geloof is dan een bron van kracht voor het nog niet te bevatten mogelijke lijden van de toekomst. Deelnemer 2 zegt:

“Ja, ik hoop dat je op het allerlaatste moment in je leven heel dicht bij God mag zijn, dat je dat mag voelen.”

Tegelijkertijd gaven verschillende deelnemers uiting aan een gevoel van innerlijke strijd, het woord *aanvechting* valt dan. Hoewel zij vertrouwen uitspreken dat God nabij is in het heden, blijft er onzekerheid bestaan over Zijn aanwezigheid wanneer het sterven werkelijk nadert. Het onbekende wat zich aandient en wat gevoelens van angst oproept (zie 5.5) wordt verbonden met het woord *stervensgenade*. Want, zo zegt deelnemer 3, *“Er is ook nog zo iets als stervensgenade.”* Deelnemer 12 gaf de volgende omschrijving van dit begrip: *“[Dat] de greep van Jezus kant vaster mag worden.”* Deze term werd overigens alleen gehanteerd binnen focusgroepen 1 en 2 en komt op uit een bepaalde geloofstraditie. In andere groepen werd deze term niet gehanteerd aangezien dit vermoedelijk geen onderdeel is van het gebruikelijke spirituele vocabulaire. Het fenomeen waar dit naar verwijst is echter ook even zo herkenbaar binnen andere geloofstradities. Zonder het specifieke woord *stervensgenade* te gebruiken wordt vergelijkbare taal gehanteerd als we luisteren naar deelnemer 21:

“Ja, een diep vertrouwen dat God in het sterven mij de hand reikt.”

Wat verder opvalt is dat er een relatie lijkt te bestaan tussen dit thema en thema 3. Want als er geen zekerheid van het geloof door de deelnemer wordt ervaren dan krijgen andere elementen de nadruk. Zoals heb ik wel goed geleefd, heb ik wel genoeg gedaan voor de ander (deelnemers 5, 16 en 22). Heeft mijn leven zin gehad, wordt dan de vraag, vandaar de code *zingeving*. Omgekeerd deelnemers die hier spreken vanuit *geloofs zekerheid* zijn vaker te koppelen aan codes zoals *eeuwig leven*, *wederkomst* en *hemel*. Deze wederkerige verbindingen komen bij één focusgroep nadrukkelijker naar voren, maar zijn niet exclusief voorbehouden aan een geloofsgemeenschap en blijken in alle groepen herkenbaar te zijn. Ik zal dit verder uitdiepen in paragraaf 5.11.

5.6 Thema 3: Toekomstperspectief

Binnen dit thema worden met name de codes *zingeving*, *eeuwig leven*, *voorzienigheid*, *continuïteit* en *wederkomst* naar voren.

Zingeving is een code die hoofdzakelijk in focusgroep 3 naar voren komt. De aanleiding was wat nu de essentie van het sterven lag in de betekenis bij leven voor je omgeving.²⁷⁴ Vanuit hier bezien betekende dit dat je op aarde zo goed mogelijk moest proberen te leven. Deelnemer 16 vult dit aan:

“En het is toch gewoon een soort van het eindpunt van je leven waar je ook een beetje naartoe werkt als christen. Lijkt mij het gewoon de goede daden en zorgen

²⁷⁴ Deelnemer 5.

dat je goed leeft om uiteindelijk ook goed te sterven. En dus uiteindelijk in de hemel te eindigen.”

De invulling van je leven op aarde in termen van goede daden en goed leven zijn de wezenlijke onderdelen. De dood zet hiertoe aan want “(...) *waarom zouden we dan hier ons best moeten doen?*”.²⁷⁵ De bron van zingeving is hier overwegend horizontaal gericht. Maar de verticale notie, de relatie tot God, is zeker niet afwezig. Alhoewel hier niet eenvoudig de woorden voor te vinden waren, zoals deelnemer 5 dit beschrijft:

“(…), zo'n groot mysterie. Ja, daar heb ik eerbied voor. En dat kun je God noemen of de eeuwige. Maar probeer het vooral niet te veel in woorden te vangen, want dan zit je ernaast.”

Deze opvatting werd in de groep later door verschillende personen met instemming aangehaald.²⁷⁶ Ook de spirituele verbinding in het dorp qua geloof werd breed ervaren:

*“Want we geloven het allemaal, de een zus en de andere zo maar, allemaal. Mooi is dat, hè? Ja, dat vind ik dan.”*²⁷⁷

Een omlinjende invulling van geloof zoals in de andere focusgroepen lijkt hier minder uitgesproken aanwezig. Zoals in paragraaf 5.4 blijkt, was *zekerheid geloof* als code relatief beperkt aanwezig. Geloof in de hemel wordt vooral gezien op dat wat al op de aarde aanwezig is.²⁷⁸ Eeuwig leven kon men niet echt iets bij voorstellen.²⁷⁹ Resumerend betekent dit dat zingeving hier en nu belangrijk wordt voor een toekomst na dit leven. Deze sterke nadruk op *zingeving* leidt tot een mogelijke verklaring dat de code *angst* bij deze focusgroep ook nauwelijks aan de orde is (5.8) en anderzijds het belang van *voorbeeldgelovigen* (5.10) toeneemt.

Ook over het *eeuwig leven* werd relatief vaak gesproken. In het besef van de grootsheid hiervan vroeg een deelnemer zich af waarom we niet juichen als iemand sterft gezien zijn eeuwige bestemming (deelnemer 11) en de onovertreffelijkheid van de hemel (deelnemers 3, 8, 12, 15). Deze beelden werden ook in de verschillende groepen breed herkend. Een belangrijk verschil was wel dat het eeuwige leven niet terugkwam in focusgroep 2. Hier werd de *wederkomst* gezien als de poort naar het *eeuwige leven*. Voorbij de wederkomst werd er in focusgroep 2 maar een keer over het eeuwige leven gesproken. Dit was in de hoedanigheid van een preek die moet opwekken tot verlangen naar een leven met Jezus. Bij het spreken over de wederkomst stond dit in de meeste gevallen in relatie tot ervaren moeiten in het leven.

Deelnemer 12 omschreef zijn zienswijze op sterven met een treffende metafoer:

“Sterven is de andere kant van geboren worden.”

²⁷⁵ Deelnemer 16.

²⁷⁶ Deelnemer 5, 16 en 22.

²⁷⁷ Deelnemer 22.

²⁷⁸ Deelnemer 5.

²⁷⁹ Deelnemer 18.

Deelnemer 15 noemde sterven een ‘*doodsbevalling*’. In die zin is sterven geen onderbreking van een bestaan maar te typeren als *continuïteit*. In de tijd tot de bevalling werd er gerefereerd aan Gods *voorzienigheid*. Het vertrouwen dat God voor ons zorgt, je leven leidt maar ook zorgt voor nabestaanden.²⁸⁰

5.7 Thema 4: Relationale verbondenheid

De codes die hier nadrukkelijk naar voren kwamen betroffen *generaties*, *relaties*, *herkenning* en *verscheurdheid*.

Je plaats in de *generatie* bepaalt je denken over sterfelijkheid. Dit kan oplopen lopen met leeftijd maar dit hoeft niet per se het geval te zijn. Er lijkt een relatie te bestaan tussen bewustwording van de plaats in de *generatie* en *voorbereiding sterven* (5.5). Alle gevallen waar *generatie* een gespreksthema is, speelt *voorbereiding sterven* ook mee; en omgekeerd. In ieder geval, sterfelijkheid wordt nadrukkelijker ervaren op het moment dat (groot)ouders ontvallen zijn.

*“Maar wij hadden wel op een gegeven moment, als je dan je vader begraaft, dat je op een gegeven moment zei, ja, nou zijn wij aan de beurt. Maar nou loop ik voorop in de rouwstoet.”*²⁸¹

Je bewustzijn van sterfelijkheid wordt gevoeld in het doorschuiven binnen de generatie.²⁸² Deelnemer 13 vertelde dat hij zolang hij geen opa was niet over sterven hoefde na te denken.

Naast de plaats binnen de generaties ziet deze code ook op het gesprek over sterfelijkheid binnen de generaties. Deze wordt kennelijk beperkt gevoerd. Deelnemers 1, 6, 10 en 16 hebben zich hierover verbaasd. Dit focusgesprek was het eerste moment dat ze met ouderen spraken over de verschillende beleving rond sterfelijkheid. Een aangedragen reden was dat dit onderwerp toch ook nog redelijk in een taboesfeer zat. Er werd wederzijds een drempel ervaren om hier over te spreken.²⁸³

Wat verder aanzet tot spreken over overlijden betreft het bewust meemaken van een overlijden. Dit is een impuls tot gesprek maar ook een reden om anders naar *relaties* zelf te gaan kijken. Een deelnemer deelt dat hij zich afvroeg of “(...) *dan niet mijn oma toch nog een keer [zou] bellen*”.²⁸⁴ Andere voorbeelden die werden genoemd betroffen het uit geloof voor anderen leuke dingen doen (deelnemer 18), meer aandacht voor de familie (deelnemer 9) of bewuster met familiebanden omgaan (deelnemer 15). Het meest uitgesproken citaat kwam van deelnemer 13:

“Ik weiger aan het graf te staan van een vreemde.”

²⁸⁰ Deelnemers 1, 13, 21 en 23.

²⁸¹ Deelnemer 14.

²⁸² Deelnemers 1, 14, 23 en 26.

²⁸³ Deelnemers 1 en 10.

²⁸⁴ Deelnemer 6.

Het is een typerende uitspraak over wat er leeft rond de code *relatie*. Deze uitspraak zag dat de nabije relaties als betekenisvol ervaren dienden te zijn. Maar verschillende deelnemers zagen in het onomkeerbare van het sterven ook de aanleiding om vrijmoediger te spreken over God.²⁸⁵ Het belang van het thema relaties kwam in twee groepen spontaan naar voren. Bij groep 4 kwam dit bij het doorvragen naar de betekenis van relaties bij sterven pas naar voren (bij triggervraag 3).

Wat in de drie groepen wel naar voren kwam, was de vraag of er herkenning was in de hemel. In focusgroep 2 werd dit een belangrijk thema gevonden vanuit een ervaren gemis. Er ontstond er een discussie met de inzet of dit nu inderdaad de meest relevante vraag rond sterven is.²⁸⁶ Een van deze deelnemers had in het zijn verlieservaring nodig om te weten dat hij zijn partner zou herkennen. In de discussie werd geen overeenstemming gevonden binnen de focusgroep. Deze vraag naar herkenning geeft een raakvlak met *verscheurdheid*. Uit het spreken van bijvoorbeeld deelnemer 14 lijkt het spreken door te klinken dat zijn vrouw beter af is nu ze gestorven is. Deelnemer 4 verwoorde het zo:

“Het is niets beter dan naar Hem toe te gaan. Maar ja, je laat wat achter en dus ook een punt. En dat is de dubbele.”

Er kan een zekerheid in het geloof zijn (5.4) en een *voorbereiding op het sterven* (5.5) die realistisch lijkt, voor zover je daarover kan spreken, maar dan toch die *verscheurdheid*. Spreker 21 noemt het “(...) *twee kanten: dankbaarheid en rouw*.” Deze gelaagdheid is in de eerste aanleg hier relationeel. Het materiele aspect wat hiermee verband houdt komt terug in paragraaf 5.9.

5.8 Thema 5: Kwetsbaarheid

Dit thema drukt de essentie uit van menselijke gevoelens zoals angst, verlangen en onzekerheid, terwijl het ook ruimte weerspiegelt voor weerstand en de zoektocht naar rust en betekenis. Dit thema omvat met name de codes *verdringing*, *angst*, *verlangen* en *onrust*. De code *angst* lijkt de codes *verdringing*, *onrust*, *onzekerheid* en *kwetsbaarheid* (mede) te initiëren. Maar ook de andere kant, *verlangen*, lijkt een relatie met angst te hebben. Deze paragraaf zal dit duiden.

Uit paragraaf 5.2 is gebleken dat het besef van sterfelijkheid bij de meeste deelnemers wel aanwezig is maar dat *leeftijd* en plaats in de *generatie* medebepalend zijn. In ieder geval is duidelijk dat eigen sterfelijkheid duidelijk zichtbaar wordt bij ziekte van jezelf of je nabije naaste. Tot die tijd wordt het denken over sterfelijkheid verdrongen. Deelnemer 10 zegt:

“Als je midden in het leven staat, zoals ik, dan is de dood niet iets waar ik aan denk.”

Diverse deelnemers herkennen dit direct. Voor de code *angst* lijkt er geen directe samenhang te zijn tussen *zekerheid*, *geloof*, *voorbereiding sterven* of *bewustzijn*. Verschillende deelnemers die positief over een of meerdere van deze drie codes spraken,

²⁸⁵ Deelnemers 6, 14 en 18.

²⁸⁶ Deelnemer 4: “En wat je zegt is heel duister.”, als reactie op het standpunt dat er herkenning zou zijn.

waren ook belast met *angst*. Dus *angst* voor het stervensproces blijkt, ondanks *zekerheid geloof*, aanwezig te zijn. Deelnemer 4 zegt:

“Maar de weg ernaartoe, hoe zal dat wezen? Daar zit ik over in de war, eerlijk gezegd.”

Deelnemer 4 krijgt hierin tijdens het gesprek brede bijval. Maar ook in andere groepen komt de code *angst* naar voren. *Angst* blijkt 1 van de 6 codes die in alle groepen genoemd worden. Voorbeelden die *angst* woorden geven zijn dan de ‘angst voor benauwdheid’ of het ‘wegteren door de kanker’.²⁸⁷ Sterven wordt omschreven als de laatste vijand.²⁸⁸ Het maakt dat sommige deelnemers zeggen dat ze hopen in de slaap te sterven.²⁸⁹ Deelnemer 23 vraagt zich af:

“Kan ik dat wel dragen?”

Angst lijkt voornamelijk een uiting te zijn voor het onbekende. Vanuit deze bron lijkt *angst* ook aanleiding te geven tot *verdringing*. Zo wil een deelnemer, alhoewel op vergevorderde leeftijd, liever nog niet over sterven denken. Er zijn namelijk nog steeds mensen die ouder zijn dan hij.²⁹⁰ Maar dit sentiment manifesteert zich breder. Leeftijd of de levensfase wordt aangegrepen om over sterven liever niet actief te denken.²⁹¹ Dus naast een groep die leeft vanuit geloofsvertrouwen (5.4) zijn er ook deelnemers die hun nadenken over het feitelijke sterven verdringen. Dit kan dus kennelijk beide ook samengaan. *Angst* voor verlies van regie in je leven leidt in focusgroep 4 ook tot *onrust*.

Deelnemer 5 zegt:

“Dat proces van sterven heb ik dus ook niet in de hand. Daar denk ik wel over.”

Ook de onbekendheid rond het stervensproces zelf geeft *onrust*, zo wordt verschillende malen genoemd.²⁹² Maar ook *onzekerheid* in termen van je niet vergist hebben of is mijn geleefde leven afdoende voor God.²⁹³ Dit maakt deze persoon niet alleen onzeker maar maakt ook dat ze liever niet denkt over haar sterven. Een ander voorbeeld van onzekerheid is de vraag van deelnemer 5: “Heb ik het een beetje goed gedaan?” In focusgroep 4 wordt deze *onrust* gepareerd door deelnemer 21: “*Je hebt niets in de hand. God heeft alles in Zijn hand.*”

De ruimte voor *verdringing* ontstaat ook doordat er medisch zo veel mogelijk is en doordat we minder met de dood worden geconfronteerd.²⁹⁴ Het gesprek wordt scherper in focusgroep twee als er wordt gewezen op lauwheid in het geloofsleven als bron van *verdringing*.²⁹⁵ Er zou dan geen sprake van angst zijn maar van een oppervlakkig geloofsleven. De discussie die dan ontstaat brengt wel een nuancering in de opvatting en

²⁸⁷ Deelnemer 1 en 3.

²⁸⁸ Deelnemer 1.

²⁸⁹ Deelnemers 5, 13 en 24.

²⁹⁰ Deelnemer 13.

²⁹¹ Deelnemers 1, 4, 14, 18, 23, 25.

²⁹² Bijvoorbeeld deelnemers 3, 4, 5, 13, 16 en 18.

²⁹³ Deelnemers 3, 5, 13 en 23.

²⁹⁴ Deelnemer 1.

²⁹⁵ Deelnemers 1, 2, 3, 6, 13.

leidt tot consensus in de groep. Lauwheid kan een bron zijn van *angst* maar onbekendheid met het sterven is er per definitie.

Ondanks al deze vragen rondom het sterven en de onbekendheid hiermee wordt ook verschillende malen in drie van de focusgroepen het *verlangen* genoemd om bij Jezus te zijn. Spreker 4 zegt:

“Heere, dan staat u te wachten.”

Deelnemer 8 zegt iets vergelijkbaars:

“Ik zou het zo fijn vinden om bij de Heere Jezus te zijn.”

Voor vier deelnemers lijkt het spreken over verlangen direct verbonden te zijn met angst. *Verlangen*, hoop, kiert door de angst voor het onbekende heen. Het geeft hun het perspectief om over de angst voor het onbekende heen te kijken en deze angst te pareren met *verlangen*.

5.9 Thema 6: Loslaten in sterven

Bij dit thema spelen name de codes *loslaten*, *medicalisering* en *ontspullen* een rol.

In nagenoeg alle groepen werd één ding duidelijk: loslaten werd als iets moeilijks gezien. Want zo zegt deelnemer 13: *“Nou ja, je zit vast aan het leven.”* Dat dit iets heftigs is, komt ook naar voren in gebruikte woorden als ‘losscheuren’ en ‘losmaken’.²⁹⁶ Het spanningsveld tussen geroepen worden te sterven en los te laten beschrijft deelnemer 3 met zijn uitspraak: *“Als U komt dan ben ik nog niet klaar.”* Dit gaat over loslaten van het leven, van relaties maar ook van bezit. In paragraaf 5.8 lag de nadruk op het loslaten van relaties. In deze paragraaf gaat het met name om het loslaten van bezit. Het *loslaten* is iets wat in de tijd moet plaatsvinden. Als sterfelijke mensen moeten we hiertoe de kracht ontvangen is de brede overtuiging.²⁹⁷ Kennelijk is ook de ervaring dat dit proces van *loslaten* kort voor het sterven plaatsvindt. Je zit te vast aan alles van het leven, het geeft gewoon weerstand om dit los te laten.²⁹⁸

Het onderwerp *ontspullen* diende zich hiermee als code aan. De opvatting in focusgroep 3 was dat je nu al afstand zou moeten nemen van overbodig bezit. Maar ook de betrekkelijkheid van bezit zou je nu al moeten inzien. Verder werd genoemd dat je je nabestaanden zou helpen door nu al te *ontspullen* waar mogelijk. Dit zou je niet alleen als individu helpen in de *voorbereiding op het sterven* maar ook minstens zo behulpzaam zijn voor nabestaanden.²⁹⁹ Deelnemer 8 probeerde zich nu al niet meer te hechten aan bezit en relaties. Dit leidde wel tot interactie in focusgroep 2. De heersende opinie was dat dit niet passend zou zijn. Gods goede schepping moest ook van genoten worden. Deze

²⁹⁶ Deelnemers 1, 2, 3, 4, 10, 12, 13 en 15.

²⁹⁷ Deelnemers 2, 4, 12, 13 en 21.

²⁹⁸ Deelnemer 13.

²⁹⁹ Deelnemers 5, 9 en 11.

discussie legt ook een dualiteit bloot. Enerzijds genieten wat je ontvangt in relaties en bezit maar ook los kunnen laten op het juiste moment; je hart er niet op zetten.

Een ander praktisch aspect waarover werd gesproken is hoe om te gaan met behandelingen in geval van ernstige ziekte. De overheersende mening was wel dat “(...) *je dan beter voor de kwaliteit van leven kan kiezen.*”³⁰⁰ Je kan dan op een betere wijze afscheid nemen van het leven.³⁰¹ Maar ook dat het zal helpen in het loslaten van het leven om niet oneindig door te gaan met behandelen.³⁰² Tijdig stoppen helpt dus in de goede voorbereiding op het sterven. Het risico van een ideaalcomplex wordt ook onderkend: “*Toch trap je erin, plat gezegd.*”³⁰³ Je gaat kennelijk snel verder in de behandeling dan je oorspronkelijk voor ogen had. Het stellen van grenzen in behandeling wordt niet als iets eenduidigs ervaren.³⁰⁴ Wel komt er een geestelijke laag naar boven. Wanneer mag een stervende zijn Maker ontmoeten.³⁰⁵

Door deze codes heen komt naar voren dat Gods aanwezigheid in het sterven maakt dat je je onherroepelijk moet losmaken van geliefden en van aardse zaken. Deze spanning werd door meerdere deelnemers benoemd als een intens en paradoxaal aspect van hun geloofsbeleving. Voor sommigen is dit zelfs voldoende om in dit vooruitzicht te zeggen dat hun geloof wellicht onvoldoende is, zelfs mogelijk afwezig is. Deelnemer 4 deelt dit op de volgende wijze:

“Het is niets beter dan naar Hem toe te gaan. Maar ja, je laat wat achter en dat is ook een punt. En dat is het dubbele.”

5.10 Thema 7: Bemoediging

Waar vinden gelovigen inspiratie in het spreken over sterven? Wat biedt hun steun en bemoediging in de momenten dat het er voor hen om gaat? Binnen dit thema kwamen de codes muziek, voorbeeldgelovigen en prediking naar voren

Het onderwerp *muziek* kwam onverwacht naar voren als belangrijke bron van bemoediging, troost en versterking. In verschillende contexten noemden deelnemers spontaan geestelijke liederen. *Muziek* werd genoemd als herinnering aan uitvaarten van dierbaren, als troost tijdens eigen lijden, en als onderdeel van hun eigen uitvaartwensen. “Het geeft kracht”, lichtte deelnemer 5 toe. Maar herhaaldelijk komt deze als bron van steun en bemoediging terug. Vanuit het spreken over *muziek* werden liederen verbonden met onderdelen rond het sterven. Titels als “Groot is uw trouw”, “Lichtstad met paarden poorten” als het gaat over een toekomst voorbij de dood, en “De heer is mijn herder” als er gesproken wordt over Zijn leiding in je leven.³⁰⁶ Wat overigens ook opvalt is dat *muziek*

³⁰⁰ Deelnemer 2.

³⁰¹ Deelnemer 13.

³⁰² Deelnemer 1, 2 en 6.

³⁰³ Deelnemer 14.

³⁰⁴ Deelnemers 1, 2, 6 en 8.

³⁰⁵ Deelnemers 1 en 14.

³⁰⁶ Deelnemers 1, 15, 18, 22 en 23.

in meer dan de helft van de gevallen gerelateerd is tot de *zekerheid geloof*. Deelnemers die zich positief uitte op deze code verbonden dat vaak ook met *muziek*.

De functie van de prediking bleek in dit verband opvallend afwezig. Bijna geen enkele deelnemer kon zich een preek herinneren waar persoonlijke sterven expliciet werd behandeld.³⁰⁷ Sommigen refereerden wel over preken in hun jeugd die thema's bespraken als oordeel, genade en eeuwigheid, maar deze preken gingen niet over het stervensproces zelf. Als er over gesproken wordt in de geloofsgemeenschappen dan is dat op Bijbelkringen en in persoonlijk contact met vertrouwde contacten. De inspiratie voor troost en bemoediging wordt dan aangereikt uit de omliggende onderwerpen rond Zijn komst, herstel van relaties, afwissen van tranen. Waar sterven wel aan bod kwam, was dit meestal tijdens uitvaartdiensten. In deze context richtte de prediking zich hoofdzakelijk op het leven van de overledene en de nabestaanden.

Deelnemers haalden wel steun en inspiratie uit het sterven van 'voorbeeldgelovigen' in hun nabije omgeving. Deze gelovigen demonstreerden werden gezien als een rolmodel in hun leven en in hun sterven in het bijzonder. Er sprak van deze overleden mensen een sterk geloofsvertrouwen, zelfs in hun laatste momenten. Deelnemer 17 noemt een voorbeeld rond het sterven: "Mijn man had echt een heel sterk geloofsvertrouwen en dat heeft hij toch overgebracht op ons." Maar ook de rol van grootouders wordt verschillende keren als bron van geloof genoemd. Deelnemer 12 omschrijft dit als "Zij die ons voorgingen als bemoediging."

5.11 Onderlinge verbindingen

Hierboven zijn de zeven onderkende thema's besproken. Deze thema's staan niet volledig los van elkaar; er is sprake van onderlinge interactie en verwevenheid. Tijdens de analyse kwamen meerdere verbindingen tussen de thema's aan het licht. Zo lijkt er sprake te zijn van een verbinding tussen de Thema 1, Zekerheid in geloof en Thema 3, Toekomstperspectief. Meer dan de helft van de deelnemers die positief spreekt over *zekerheid geloof* doet dit ook voor de codes binnen Thema Toekomstperspectief. Omgekeerd geldt dat deelnemers die vooral spreken vanuit *zingeving* zelden geassocieerd worden met de codes rond Thema Zekerheid in geloof. Daarnaast lijkt er een relatie te zijn tussen *verdringing* (Thema 5) en *zekerheid geloof* (Thema 1). Ongeveer de helft van de deelnemers die kenmerken van *verdringing* vertoont, lijkt geen sterke geloofszekerheid te ervaren.

Een ander verband dat zich aandient is dat tussen Thema 2: Bewustzijn van sterfelijkheid, Thema 5: Relationele verbondenheid en Thema 6: Loslaten in sterven. Een sterk *bewustzijn* van sterfelijkheid lijkt vaak samen te hangen met aandacht voor *relaties*, de *voorbereiding sterven* en het proces van *loslaten*. Dit wijst mogelijk op een verband tussen reflectie op de eigen eindigheid en het belang van verbondenheid met anderen, zowel praktisch als emotioneel. Maar ook *muziek* uit Thema 7 lijkt een relatie te hebben tot *zekerheid geloof* van Thema 1. Deelnemers die zich positief uitte op deze code verbonden dat vaak ook met *muziek*.

³⁰⁷ Deelnemer 5 en 18 discussieerden nog wel of dit dan bij Eeuwigheidszondag het geval was.

Het doel van deze paragraaf is uitsluitend om enkele samenhangen tussen codes te signaleren. Het type onderzoek rechtvaardigt geen definitieve conclusies, maar slechts beargumenteerde hypothesen over mogelijke verbanden. Dit besef is van belang bij het afronden van dit hoofdstuk.

In dit hoofdstuk is de stem van het geleefde geloof aan het woord geweest. De complexiteit van het leven in het algemeen en het sterfproces in het bijzonder zijn niet digitaal te verwoorden in zeven omliggende thema's. Wat we gedaan hebben is in ieder geval een structuur geboden uit de vier focusgroepen meer dan zes uur gespreksmateriaal. Dit is de basis voor het volgende hoofdstuk. We gaan dan bezien hoe deze thema's zich verhouden tot de protestantse en hedendaagse stervensliteratuur.

HOOFDSTUK 6 TWEE STEMEN VERBONDEN

6.1 Inleiding

In dit hoofdstuk staan gelovigen uit de 21e eeuw centraal. In hoofdstuk 3 is de context beschreven waarbinnen dit leven zich afspeelt. In deze context kwam in §1.2 de vraag naar voren of er niet meer aandacht zou moeten worden besteed aan het spreken over de dood. Deze uitnodiging heb ik opgepakt door in vier verschillende geloofsgemeenschappen gesprekken over sterfelijkheid te initiëren.

Dit hoofdstuk onderzoekt de interactie tussen de *formal voice*, besproken in hoofdstukken 2 en 3, en de *espoused voice*, besproken in hoofdstuk 5. Met andere woorden, het richt zich op de vraag hoe geloofsgemeenschappen zich verhouden tot het thema sterfelijkheid. Waar Maarten Luther een representant is van de premoderne protestantse stervenskunst, biedt hedendaagse zelfhulp literatuur, die vaak seculier of slechts beperkt religieus van aard is, een ander perspectief. De betrokken geloofsgemeenschappen navigeren tussen deze twee posities en zoeken een eigen weg.

In dit hoofdstuk wil ik nadrukkelijk rekening houden dat de *ars moriendi* contextueel bestaat. Aan het begin van de premoderne protestantse traditie heeft, onder meer Luther, een praktijk ontwikkeld. Deze praktijk kan niet direct een op een worden overgezet naar nu. Praktijken dienen ontwikkeld te worden binnen de eigen geloofscontext. Dit hoofdstuk weerspiegelt hoe gelovigen dit nu met elkaar vormgeven. Dit hoofdstuk beoogt, vanuit dit perspectief, een synthese te bieden van beide perspectieven. In dit hoofdstuk wordt uiteindelijk een antwoord gezocht op deelvraag 3.

6.2 Praktisch-theologische synthese

In deze paragraaf worden de perspectieven van de “*theological tradition and divine action*” en “*human experience and practice*” niet hiërarchisch geordend, maar in dialoog gebracht.³⁰⁸

In paragraaf 3.6 is een voorlopige synthese gemaakt vanuit de combinatie van de drie centrale kenmerken van de protestantse stervenskunst en de hedendaagse thema's uit de stervensliteratuur. Deze synthese is in eerdergenoemde paragraaf inhoudelijk toegelicht. Dit schema is voor de discussie in dit hoofdstuk uitgebreid met een aantal kernbegrippen welke ontleend zijn aan de hoofdstukken 2 en 3. Voor de herleidbaarheid zijn de verwijzingen naar de desbetreffende paragrafen ook opgenomen in dit schema. Tot slot zijn verder ook de bevinden uit vorige hoofdstuk geïntegreerd. In de volgende paragrafen zal dit vanuit de zeven thema's van de focusgroepen behandeld worden.

³⁰⁸ Kaufman, 'From the Outside, Within, or In Between? Normativity at Work in Empirical Practical Theological Research.', 148,158.

<i>Hoofdstuk 2</i>	<i>Hoofdstuk 3</i>	<i>Hoofdstuk 5</i>	<i>Hoofdstuk 5</i>
Topic Thema's protestante literatuur	Thema's hedendaagse literatuur	Thema focusgroep	Code focusgroep
1 Dood als deur (2.4.1) <i>Afscheid voorbereiden (testament, verzoenen relaties)</i> <i>Dood is niet het einde maar een doorgang.</i> Dood is transformatie naar vreugde	Loslaten (3.4.2) <i>Leven evalueren, afronden en afsluiten</i> <i>Rol acceptatie leven, jeugd, bezit, positie generatie</i> <i>Loslaten als iedereen verder gaat</i> Verzoening (3.4.3) <i>Herstel relaties: vergeving geven, ontvangen, accepteren;</i> <i>Leven accepteren zoals het was</i>	1. Bewustzijn van sterfelijkheid 3. Toekomstperspectief 5. Kwetsbaarheid 6. Loslaten in sterven	Voorbereiding sterven, leeftijd Zingeving, continuïteit Verdringing, onrust, onzekerheid, kwetsbaarheid, weerstand Loslaten, medicalisering, ontpullen, bezit Relaties, generatie, herkenning, verscheurdheid
2 Geloof in Christus redt (2.4.2) Geloof is antwoord op primaire tegenkrachten Zien op Christus, niet op jezelf Angst voor dood, zonde en hel hebben een antwoord	Spiritualiteit (3.4.4) <i>Spiritualiteit individueel vormgeven</i> <i>Geen hemel, wel herinnering nabestaanden</i> <i>Dromen, visioenen zijn helpend</i> <i>Sterfelijkheid vraagt om levenslust nu</i>	2. Zekerheid in geloof 3. Toekomstperspectief	Zekerheid geloof, afwezigheid geloof Eeuwig leven, wederkomst
3 Bemoediging richting de dood (2.4.3) Sacramenten betekenisvol in sterven Gelovigen sterven niet alleen: Christus, engelen, heiligen Rol gemeenschap: gebed en ondersteuning	Angst (3.4.1) <i>Hoe bereid je je voor op de dood</i> <i>Regie in het sterven</i> <i>Dualiteit medicalisering - oncomfortabele dood</i>	2. Zekerheid geloof 1. Bewustzijn van sterfelijkheid 5. Kwetsbaarheid 7. Bemoediging	Stervensgenade Voorbereiding sterven, wijze van sterven, onontkoombaar Angst Muziek, voorbeeldgelovige, prediking

Tabel 4 Overzicht synthese

6.3 Thema 1: Bewustzijn van sterfelijkheid

Het bewustzijn van sterfelijkheid werd in de focusgroepen op uiteenlopende wijzen besproken en heeft verbindingen met topics 1 en 3. Allereerst bestaat er een duidelijke relatie met topic 1. Een aanzienlijk deel van de oudere deelnemers bereidde zich actief voor op hun sterven, terwijl nagenoeg geen van de jongere deelnemers hiermee bezig was. De eerste trigger van het focusgesprek, het lied van Luther, bood voor hen weinig herkenning. Anders dan in de premoderne protestantse traditie is de dood niet langer geïntegreerd in het dagelijkse leven, maar verschoven naar de rand van het leven. Hoofdzakelijk aan deze rand treffen de oudere deelnemers hun voorbereidingen.

Tijdens het gesprek vond de opvatting dat de mens eenmaal moet sterven brede instemming. Voor jongere deelnemers bleek dit echter geen actieve drijfveer. Wanneer het gesprek hierover gevoerd werd, konden zij wel spreken over een latent besef van sterfelijkheid in hun leven. Deze dualiteit tussen een passieve en actieve omgang met sterfelijkheid kwam duidelijk naar voren.

Deelnemers in focusgroep 2 die voorbereidingen troffen, deden dit vooral met het oog op hun nabestaanden. Dit weerspiegelt een vorm van regievoering die past bij de hedendaagse opvattingen. Het draagt bij aan het loslaten van het leven en het aanvaarden van de dood. Het protestantse motief om zich daarbij expliciet op Christus te richten, klonk echter niet door. Opvallend werd dit onderwerp in focusgroepen 1 en 3 niet besproken, maar ook de door Becker beschreven ontkenning van sterfelijkheid ontbrak.

De rol van de sociale omgeving kwam eveneens naar voren bij het *voorbereiden op het sterven* (topic 3). In focusgroepen 2 en 4 werd gesproken over het betrekken van de

omgeving in het spreken over levenseindedocumenten. De premoderne protestantse traditie kende de omgeving een actievere rol toe, maar dit gemeenschappelijke element lijkt tegenwoordig naar de marge te zijn verschoven. Het expressief individualisme, zoals beschreven door Taylor, werd in de gesprekken meer zichtbaar. Het gezamenlijke kwam met name naar voren bij praktische voorbereidingen; op andere vlakken spreken de deelnemers hoofdzakelijk in de eerste persoon enkelvoud. Toch ontstond tijdens de gesprekken spontaan een protestantse notie van gemeenschap die bemoedigt.

Daarnaast liet de code *stervenswijze*, in relatie tot topic 3, een nadruk zien op autonomie en regie, vooral in focusgroepen 1 en 4. Deelnemers spraken over keuzes rond het sterfbed, medicatiegebruik en de overtuiging dat een goed geleefd leven zou moeten leiden tot een goed sterfbed. Dit leidde tot een spanningsveld tussen het protestantse uitgangspunt dat God bestuurt en de hedendaagse mens die zelf wil sturen. Zowel in de Reformatie, de hedendaagse auteurs en Leget, wordt het leven gezien als een voorbereiding op het sterven. Met name in focusgroep 3 kwam deze spanning duidelijk naar voren: men was overtuigd dat goed doen voor de omgeving bijdraagt aan een goed sterven. Tegelijk waren er stemmen die dat goede leven definieerden als het bezitten van een sterk persoonlijkheidskarakter. Dit bij elkaar riep de vraag op wat de betekenis van geloof hierbij is. Blijmoedige gelovigen kunnen net zo strijden in het sterven, wat ook erkend wordt door Koedam. Hoewel geprobeerd werd deze uitersten te verbinden, werd binnen de focusgroep geen bevredigende consensus bereikt.

6.4 Thema 2: Zekerheid in geloof

Uit de gesprekken bleek dat geloof het sterven niet per se makkelijker maakt. Van Beukering beschrijft deze ervaring ook zo. Enkele deelnemers leggen nadrukkelijk de verbinding tussen hun geloof en hun sterven. Andere deelnemers spreken uit dat het geloof in Christus de enige bron van troost is. Deze opvattingen nuanceren de ervaringen van Van Beukering: in Christus is wel troost te vinden. De premoderne protestante traditie kwam hier duidelijk naar voren: het gaat erom niet op jezelf te zien in verzoeken, maar op Christus.

Tegelijkertijd kwam onzekerheid ook naar voren. Enkele deelnemers worstelen met vragen over de betekenisgeving in dit leven, zoals: “Heb ik goed genoeg geleefd?” (*zingeving*). Dit raakt aan de evaluatieve elementen die in het thema “loslaten” binnen de hedendaagse literatuur worden beschreven. Deelnemers in focusgroep 3 en 4 zochten hier vaak antwoord op. Heb ik mijn leven adequaat kunnen afronden? Heeft mijn leven een verschil gemaakt? Het beantwoorden van deze vragen kan helpen bij het afsluiten van het leven. Deze zoektocht legde echter een sterk accent op het horizontale, betekenisvolle relaties. Deelnemers ervoeren strijd tussen goed doen in je omgeving, een goed leven leiden en tegelijkertijd de ontmoeting met God voorbereiden. Daarnaast worstelden ze met de vraag of hun balans afdoende was. Deze spanning tussen menselijke inspanning en goddelijke genade bleef bestaan en werd niet opgelost in de groepen.

Het spreken over het sterven riep ook *aanvechting* op. Een deelnemer verwoorde het als volgt: “Ben ik bij machte om vol te houden als ik het onbekende terrein nader van het sterven?” Hiermee raken we aan topic 3: wat bemoedigt met het oog op de dood? In geen

enkele focusgroep is de kracht van het sacrament naar voren gekomen. Impliciet werd wel het gebed genoemd: één deelnemer gebruikte een imperatief in zijn formulering van *stervensgenade*.

6.5 Thema 3: Toekomstperspectief

Binnen dit thema kwamen de codes, *zingeving* en *eeuwig leven* nadrukkelijk naar voren. De invulling van het huidige leven werd in focusgroep 3 gezien als bepalend voor de toekomstige plaats in de hemel. Deze overtuiging kreeg een sterk evaluatief karakter, wat aansluit bij het hedendaagse denken over loslaten (topic 1). De dood werd in dit perspectief niet gezien als een transformatie naar de vreugde, maar eerder als het resultaat van een goed afgesloten aards leven. Daarnaast leek het blikveld van de deelnemers grotendeels beperkt tot de persoonlijke ervaring. Hoewel het 'geloof in Christus redt' (topic 2) werd erkend, kwam dit vaak naar voren als iets dat zelf beoordeeld werd in het licht van het geleefde leven. Dit ging gepaard met een min of meer zelf vormgegeven spiritualiteit, waarbij de centrale rol van Christus minder zichtbaar was.

Bij de code *eeuwig leven* kreeg deze code een troostvolle en hoopvolle lading, vooral met betrekking tot het bewustzijn van sterfelijkheid. Voor de deelnemers bood de gedachte aan eeuwig leven overtuiging en kracht en fungeerde het als een drijvende kracht in hun leven. De opvatting dat de dood het definitieve einde is, werd niet teruggevonden. Tegelijkertijd werd de dood vanuit *zingeving* gezien als een tussenbalans, een moment van evaluatie: een positieve uitkomst betekende een doorgang gaf naar het eeuwige leven. Een omlijnde visie op het hiernamaals ontbrak echter bij veel deelnemers, en sommigen gaven een zeer persoonlijke invulling aan het concept van eeuwig leven. Dit weerspiegelt een verschuiving naar hedendaags denken, terwijl in focusgroepen 1 en 2 de premoderne protestantse lijnen duidelijker waarneembaar bleven.

In twee focusgroepen werd de dood zelfs omschreven in termen van *continuïteit*, als een doorgang. Een enkeling gebruikt een metafoor die ook door Luther werd gehanteerd: sterven als een omgekeerde bevalling.

6.6 Thema 4: Relationele verbondenheid

In de focusgesprekken werd het thema relaties besproken in relatie tot het bewustzijn van sterfelijkheid, met een nadruk op het onderhouden van waardevol ervaren relaties. Drie aspecten bleken hierbij vrijwel afwezig. Allereerst werd het herstel van gebroken relaties nauwelijks genoemd, evenals het herstel van relaties vanuit een spiritueel perspectief. Daarnaast kwam het accepteren van open eindes in het leven of het loslaten van de rol in het leven slechts beperkt aan bod. Dit wijst erop dat het individu in de gesprekken centraal stond, terwijl de bredere betekenis van de mens binnen de collectieve gemeenschap nauwelijks werd belicht. Dit is een tegengesteld wat op de rekening staat van de hedendaagse opvattingen. Dit komt op deze wijze niet terug bij de premoderne protestantse traditie.

Van Beukering benadrukt echter het belang van het afronden van het leven als essentiële voorwaarde voor een goede voorbereiding op de dood. Luther had hier minder oog voor door herstel van relaties te zien als een noodzakelijke stap om de blik te richten op

Christus. Mogelijk speelde in de tijd van Luther relaties minder een rol gezien de levensverwachting. In de gesprekken kwam echter een alternatieve benadering naar voren, waarbij de nadruk vooral lag op het onderhouden van nabije relaties.

Daarnaast werd de intergenerationele positie besproken. Volgens Van Beukering (§3.4.2) beïnvloedt de plaats binnen de generaties de mate van acceptatie van sterfelijkheid. Dit werd bevestigd door de focusgroepen: wanneer (groot)ouders nog in leven waren, was het besef van sterfelijkheid minder aanwezig. Bij Luther ontbreekt deze notie. Hij roept op tot voortdurende voorbereiding op het sterven. Hierbij is de context van zijn tijd wel wezenlijk anders.

In drie focusgroepen kwam de vraag naar *herkenning* terug. Nabestaanden hadden soms moeite met het accepteren van verlies, ondanks de stellige overtuiging dat de overledene bij Gods was. Hieruit bleek een spanning tussen het protestantse zien op Christus en de menselijke behoefte aan herkenning van een geliefde. Voor sommige deelnemers vond een compromis plaats: de herinnering aan de gestorvene werd levend gehouden in de persoonlijke ervaring en zou bij het eigen sterven een plaats vinden in de hemel. Dit illustreert een subtiele balans tussen protestantse traditie en hedendaagse subjectieve beleving.

6.7 Thema 5: Kwetsbaarheid

Angst blijkt een centrale emotie in de focusgroepen, met duidelijke verbindingen naar topic 3. Als existentiële emotie vormt *angst* de basis voor gevoelens zoals *verdringing*, *onrust* en *onzekerheid*. Vanuit de premoderne protestantse visie ligt het antwoord op angst tijdens het sterven onder meer in de sacramenten, gebed en de gemeenschap van gelovigen. Opvallend genoeg werden in de focusgesprekken de sacramenten niet genoemd. Het gebed en de rol van de gemeenschap kwamen nauwelijks naar voren. Deze benadering sluit aan bij de hedendaagse literatuur, waarin aandacht wordt besteed aan regie rond het sterven, voorbereiding op het sterven en de persoonlijke reis van een stervende.

Onzekerheid over het sterven zelf brengt ook een bepaalde angst mee, wellicht beter te omschrijven als huiver. Het hedendaagse spreken benadrukt communicatie als een katalysator voor het omgaan met angst. Dat werd bevestigd in de gesprekken. Vanuit een aanvankelijke spanning ontwikkelde zich vaak vrijmoedigheid om hierover te spreken.

Maar ook deelnemers met geloofszekerheid benoemden *angst* herhaaldelijk. Dit betrof dan vooral de *angst* voor het verlies van regie in het stervensproces, een onoplosbaar thema volgens Van Beukering. Het protestantse beeld dat angst voor de dood door de duivel wordt ingezet om twijfel aan Gods beloften te zaaien (topic 2), kwam nauwelijks naar voren in de gesprekken. Dit kan worden verklaard door de ervaren afstand tot sterven zelf, waardoor het moeilijk was hierover te spreken.

Andere emoties zoals *verdringing*, *onrust*, *onzekerheid* en *kwetsbaarheid* hebben verbindingen met topic 1. Luther beschrijft de dood als een deur, waarbij zowel lichamelijk als geestelijk afscheid moet worden genomen. Verdringing belemmert dit

proces, waardoor geloof in Christus een essentiële rol speelt (topic 2). Beide visies onderstrepen dat het sterven in het leven begint. De noodzaak van reflectie op het leven als een noodzakelijk stap richting aanvaarding van de dood blijft dus essentieel.

6.8 Thema 6: Loslaten in sterven

Uit de focusgesprekken blijkt dat de code *loslaten* op verschillende manieren werd geïnterpreteerd. In de groepen 1, 2 en 4 werd dit breed opgevat als het losmaken van alles wat je op aarde vasthoudt, zoals bezit en relaties. In focusgroep 3 werd dit echter beperkt tot het *ontspullen*, waarbij materiele bezittingen werden verminderd. Ondanks deze verschillen interpretatie, was er een gemeenschappelijke dynamiek: het streven naar onthechting.

Deze benadering van loslaten lijkt redelijk aan te sluiten bij de protestantse traditie. Namelijk het loslaten van aardse banden en je in alles richten op Christus. Hoewel *loslaten* in de gesprekken verbonden werd met een geestelijke dimensie, leek *ontspullen* meer praktisch van aard en hiermee meer raakvlakken te hebben met de hedendaagse literatuur.

Koedam voegt overigens een waardevolle dimensie toe. Ze noemt het afronden van het leven als een belangrijke voorwaarde voor loslaten. Reflecteren op vragen zoals “Wat was mijn leven en hoe heb ik dat vervuld?” biedt hierin richting. Ook het besef dat men niet langer actief deelneemt aan het aardse leven werd echter niet genoemd in de gesprekken. Deze twee aspecten zijn wel waardevol om te betrekken in het spreken over loslaten. Het evaluerende gesprek in focusgroep 3 benaderde als enige dit thema enigszins, maar zonder een duidelijk verbinding met Christus.

Medicalisering kwam naar voren in de focusgesprekken als een instrument om het afscheid adequaat te begeleiden. Dit sluit aan bij topic 3, waarbij adequaat medische ondersteuning een plaats heeft in een betekenisvol stervensproces. Tegelijkertijd uiten de deelnemers de zorg dat angst voor het sterven kan leiden tot een toename van medicalisering, wat het geestelijk proces van sterven kan belemmeren. De dualiteit van medisch handelen, zoals beschreven door Clark, werd herkend. De gesprekken stonden niet in het teken van maakbaarheid en beheersbaarheid van het leven. Deelnemers ervaarden wel een strijd tussen zien op Christus en het loslaten van het aardse. Deze integratie van hedendaags en premodern denken weerspiegelt een brug tussen beide perspectieven.

6.9 Thema 7: Bemoediging

Wat biedt troost bij het sterven of bij reflectie op sterfelijkheid? Welke antwoorden worden gegeven op diepe angsten? Uit de focusgesprekken kwam een opmerkelijke code naar voren die slechts zijdelings wordt genoemd in de literatuur: muziek.³⁰⁹ Religieuze muziek wordt als krachtbron en ondersteuning genoemd in het stervensproces. Dit was hoegenaamd geen thema bij Luther.

³⁰⁹ Koedam, *In het licht van het sterven.*, 88.

Daarnaast noemen verschillende deelnemers overleden voorbeeldgelovigen als inspiratiebron bij het aanvaarden van sterven en sterfelijkheid. Voorbeelden van hoe anderen sterven kunnen helpen om sterfelijkheid te accepteren en bemoediging te vinden. Luther verwees hiernaar met de term 'heiligen'. Koedam wijst bovendien op dromen, visioenen of andere ervaringen waarin stervenden bemoediging vinden.

Een tweede opvallend punt is de rol van de prediking. In alle gespreken werd ervaren dat er in de zondagse verkondiging weinig aandacht is voor de sterfelijkheid of sterven. Ook het intergenerationele spreken in gemeente- of kringverband kwam nauwelijks aan bod. Deelnemers uitten het gemis hiervan, vooral in het licht van de ervaringen uit de focusgesprekken. Luther onderstreept weliswaar het belang van gemeenschap, maar biedt geen duidelijke aanwijzingen voor de vormgeving hiervan. Van Beukering beschrijft daarentegen wel hoe de gemeenschap kan bijdragen aan het stervensproces, wat verrijkend is voor zowel de stervende als de nabestaanden.

Tot slot werd benadrukt dat gesprekken met intimi over sterfelijkheid als waardevol worden ervaren. Deze interacties verbinden persoonlijke ervaringen met een bredere spirituele dimensie en kunnen zowel troost als richting bieden. In deze noties ontwikkelen de focusgroepen een eigen weg waarin het hedendaagse denken wel de boventoon voert.

HOOFDSTUK 7 CONCLUSIE

7.1 Inleiding

Deze thesis richtte zich op de volgende onderzoeksvraag:

“Hoe worden de thema’s van de protestantse stervenskunst geïntegreerd in het leven van christenen in geloofsgemeenschappen, binnen de Protestantse Kerken in Nederland, tegen de achtergrond van de hedendaagse context?”

Uit de resultaten blijkt dat de thema’s van de protestantse stervenskunst, zoals beschreven door Maarten Luther, op uiteenlopende manieren resoneren in de geloofsgemeenschappen van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN). De mate en wijze van integratie zijn afhankelijk van factoren zoals geloofszekerheid, bewustwording van sterfelijkheid, de omgang met relaties en emoties, en de invloed van secularisatie en individualisering in de hedendaagse context.

De eerstvolgende paragraaf formuleer ik een antwoord op mijn onderzoeksvraag. In een volgende paragraaf zal ik de gehanteerde methode evalueren en tot slot formuleer ik mogelijkheden voor aanvullend onderzoek.

7.2 Beantwoording onderzoeksvraag

Kort gezegd, de thema’s van de protestantse stervenskunst worden gedeeltelijk geïntegreerd in het leven van christenen binnen de PKN-geloofsgemeenschappen. In de *espoused voice* wordt de traditie verwerkt in het heden. De focusgroepen hebben hier waardevolle inzichten gegeven. Vanuit deze gesprekken zijn aspecten zoals geloofszekerheid, bewustzijn van sterfelijkheid en toekomstperspectief herkenbaar blijven, zijn essenties vanuit de hedendaagse benaderingen waarin individualiteit, persoonlijke regie en praktische invulling een meer nadrukkelijke rol spelen. Secularisatie en de nadruk op autonomie hebben bijgedragen aan een verschuiving van een collectieve naar een meer persoonlijke benadering van sterfelijkheid. Voor een bredere en diepere integratie van de premoderne protestantste stervenskunst zou meer aandacht nodig zijn voor gemeenschappelijkheid, rol van prediking en het gesprek over sterfelijkheid binnen geloofsgemeenschappen. Dit kan bijdragen aan een hernieuwde balans tussen traditionele en hedendaagse perspectieven op sterven.

Hieronder geef ik een gedetailleerde beantwoording van mijn onderzoeksvraag, waarbij ik zowel gemeenschappelijke lijnen als variaties in de bevindingen tussen de deelnemers en focusgroepen bespreek.

Een belangrijk gemeenschappelijk thema is de zekerheid van het geloof. Bij driekwart van de deelnemers kwam naar voren dat zij troost en kracht ontleen aan hun geloof. Dit biedt hun bemoediging en vertrouwen in het leven en met het oog op de toekomst. Het perspectief op een eeuwig leven bij Christus, zoals benadrukt in de christelijke stervenskunst, blijft herkenbaar en biedt hoop. Veel deelnemers zien sterven als een overgang naar een nieuw leven, waarbij vertrouwen in God helpt om het aardse los te

laten. Luther wijst op de kracht van dit perspectief: de focus wordt gericht op Christus in plaats van het eigen sterven.

Hoewel angst voor het stervensproces regelmatig werd genoemd, werd deze vaak gerelativeerd door het geloof in en hoop op een eeuwig leven. Deelnemers gaven aan dat ervaringen van anderen, zoals getuigenissen van een vredig sterfbed, en muziek ondersteunend kunnen zijn. Hedendaagse stervenskunst en een protestantse visie vermengen zich hier. Belang getuigenissen en muziek spelen in beide tradities waarbij de protestantse visie sterven plaatst in continuïteit naar het eeuwige leven.

Opvallend is het ontbreken van gebed en de sacramenten als centrale thema's in de gesprekken. Sacramenten werden helemaal niet genoemd. Hoewel klassieke rituelen in palliatieve situaties nog steeds worden toegepast, waren deze in dit onderzoek niet zichtbaar. Ook herinneringen aan preken over sterfelijkheid ontbraken grotendeels. Dit kan wijzen op een verlegenheid binnen geloofsgemeenschappen om expliciet over sterfelijkheid te preken, wat aan zou sluiten bij bredere maatschappelijke trends.

De impact van vorm en de kracht van de prediking en de betekenis van sacramenten op de geloofsbeleving rondom sterfelijkheid zou nader onderzoek vereisen. Gezien de reikwijdte van mijn onderzoek kan ik verder geen uitspraken doen.

Naast deze overeenkomsten met de premoderne protestantse traditie zijn er onderdelen waar de opvattingen variëren.

Uit de gesprekken blijkt dat bij een significant aantal deelnemers sprake is van verdringing rond sterfelijkheid, mogelijk beïnvloed door factoren zoals leeftijd of levensfase. Zowel de hedendaagse als de protestantse visie benadrukken dat sterven in het leven plaatsvindt. Hier kiezen de deelnemers hun eigen positie. Dit geldt ook de oudere deelnemers aangezien het merendeel sterfelijkheid op latere leeftijd een plaats gaf.

De omgang met relaties en loslaten van bezit vormt een andere variatie. De nadruk op goede nabije relaties en het opruimen van eigendommen werd vaak genoemd, waarbij motieven zoals het ontlasten van nabestaanden en het loslaten van het aardse naar voren kwamen. In het hedendaagse denken wordt dit veel ruimer ingevuld dan in de protestantse visie. Onder de noemer verzoening vallen dan niet alleen bezit en relaties, maar ook het geleefde leven en de vervulde (of onvervulde) rollen. Hierover nadenken en actief in handelen werd beperkt en verschillend gedaan. Hier ligt dus een tegengestelde van de huidige stervensliteratuur.

De betekenis van de gemeenschap kwam nagenoeg niet aan de orde anders dan bij de levenseindedocumenten. Sterven leek hiermee een eenzaam proces te zijn. Weliswaar verzorgd door een partner of vanuit een instelling, maar de geloofsgemeenschap lijkt hier grotendeels afwezig te zijn. De kracht van de geloofsgemeenschap kwam echter sterk naar voren in de ervaren kracht rond het spreken over sterfelijkheid. De plaats van het individu rond sterven sluit aan bij de hedendaagse literatuur waar gewezen wordt op de eenzaamheid en sociale isolatie die hierin meekomt. Ook Taylor wijst op het expressief individualisme waarin mensen een eigen weg gaan. Protestantse visie benadrukt daarentegen het belang van een brede betrokkenheid van de geloofsgemeenschap die de

eenzaamheid dient op te heffen en een gevoel van veiligheid in het sterven verstrekt. De hedendaagse stervensliteratuur lijkt hier echter concreter vorm aan te geven dan Luther.

Een ander significant verschil lag in de mate van autonomie en regievoering. Terwijl sommige deelnemers sterk vasthielden aan het protestantse uitgangspunt van Gods soevereiniteit over leven en dood, waren anderen meer gericht op persoonlijke controle over het stervensproces. Dit spanningsveld illustreert de invloed van hedendaagse opvattingen over zelfbeschikking op het denken binnen geloofsgemeenschappen.

Tot slot, daar waar de zekerheid van geloof niet wordt ervaren, komt het spreken in termen van zingeving naar voren. Verschillende deelnemers spraken in termen van betekenis: heb ik betekenis bijgedragen aan mijn omgeving, en heb ik een goed leven geleid? Een goed leven zou dan bijdragen aan de hemel. Hoewel deze noties begrijpelijk zijn, weerspiegelen ze ook het hedendaagse stervensdiscours. Juist daarom is een prediking die zicht biedt op een reddende Christus zowel noodzakelijk als bemoedigend.

7.3 Evaluatie methodiek

De focusgesprekken boden een waardevolle inblik in de geloofsbeleving en houding ten aanzien van sterven binnen verschillende geloofsgemeenschappen. Het werven van deelnemers vergde echter veel tijd, maar eenmaal betrokken bleek men goed in staat hierover van gedachten te wisselen. Uit deze gesprekken zijn door herhaalde codering patronen en nuances zichtbaar geworden.

Toch zijn er methodische beperkingen. De beperkte schaal en de context specifieke aard van de gesprekken sluiten het trekken van algemene conclusies uit. In vervolgonderzoek zou meer aandacht besteed kunnen worden aan groepsdynamiek en de rol van emoties binnen de gesprekken. Daarnaast zou een verdieping van de resultaten mogelijk zijn door het uitvoeren van expertinterviews, aanvullende focusgesprekken of een membercheck, waarin de bevindingen worden besproken en verder uitgewerkt. Door de beperkte tijd en omvang van dit onderzoek was dit helaas niet realiseerbaar.

Daarnaast, dit onderzoek richt zich op de 'integratie in het leven'. Binnen de focusgroepen krijgt het discours binnen geloofsgemeenschappen concretere vorm. Een beperking van dit onderzoek is echter dat integratie in het leven niet alleen betrekking heeft op gesprekken binnen een gemeenschap, maar ook op daadwerkelijke situaties van stervensbegeleiding. Dit omvat bijvoorbeeld de manier waarop mensen zich voorbereiden op de dood of hoe zij met predikanten spreken over sterven. Het onderzoek opent hiermee nieuwe perspectieven die verder reiken dan het discours alleen en ook het geleefde leven zelf raken.

7.4 Verder onderzoek

Deze studie toont aan dat er ruimte is voor verder onderzoek naar de integratie van sterfelijkheid in geloofsgemeenschappen. Een belangrijke lacune betreft de beperkte aandacht voor de ars moriendi in de periode na de Nadere Reformatie, de 19^e eeuw en de Moderniteit. Dit onderzoek heeft ook in deze thesis, beargumenteerd, niet

plaatsgevonden. Ook een recent gepubliceerde dissertatie beperkt zich qua periode, wat de relevantie van vervolgonderzoek onderstreept.³¹⁰ Een verder onderzoek naar de doorwerking van deze traditie in de hedendaagse gemeenschappen zou waardevol zijn om zicht te krijgen op sterfelijkheid in de prediking, rol van sacramenten in palliatieve context.

Een andere belangrijke onderzoeksrichting betreft de implicaties van de bevindingen voor theologische noties zoals lijden, verlossing en ecclesiologie, met een specifieke focus op jongeren en jongvolwassenen. Deze groepen lijken het gesprek over sterfelijkheid vaak te vermijden, maar tonen tegelijkertijd openheid zodra zij deelnemen aan gestructureerde gesprekken. Onderzoek naar hoe sterfelijkheid betekenis kan krijgen bij deze doelgroepen kan bijdragen aan een bewuste integratie van traditionele en hedendaagse perspectieven op sterven en aan een verdieping van het geloofsleven.

Een laatste suggestie is de beleving van de sacramenten. In de Middeleeuwen en in de preek van Luther was de waarde van de sacramenten evident. In de focusgesprekken leek dit niet langer een thema te zijn. Een onderwerp voor nadere studie zou zijn de ontwikkeling van de beleving van het sacrament rond het sterfbed.

³¹⁰ Gerard Bosker, 'Memento mori : een onderzoek naar de visie van enkele Nederlandse gereformeerde predikanten in de zeventiende en achttiende eeuw op het sterven / Geert Meinardus Bosker' (2024), WorldCat.

BIBLIOGRAFIE

- Alderliesten, A. *Stervenskunst bij Luther*. Apeldoorn: De Banier, 2021.
- Ariès, P. *Het uur van onze dood. Duizend jaar sterven, begraven, rouwen en gedenken*. Amsterdam: Elsevier, 1987.
- Bakker, J.T. *Coram Deo: Bijdrage tot het onderzoek naar de structuur van Luthers theologie*. Kampen: J.H. Kok, 1956.
- Barnes, Michel R., Anthony Briggman, en Ellen Scully. *New Narratives for Old: The Historical Method of Reading Early Christian Theology : Essays in Honor of Michel René Barnes*. 1 online resource vols. CUA Studies in Early Christianity. Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2022. <https://muse.jhu.edu/book/98731>.
- Becker, E. *The denial of death*. New York: Free Press, 1973.
- Belder, J., en A.A. Teeuw. *Mijn leven voltooid?* Heerenveen: Groen, 2018.
- Beukering, B. van. *Je kunt het maar één keer doen. Een persoonlijke zoektocht naar sterven, het grootste taboe in ons leven*. 3de dr. Amsterdam: Het Spectrum, 2020.
- Bosker, Gerard. 'Memento mori : een onderzoek naar de visie van enkele Nederlandse gereformeerde predikanten in de zeventiende en achttiende eeuw op het sterven / Geert Meinardus Bosker', 2024. WorldCat.
- Braun, Virginia, en Victoria Clarke. 'Using thematic analysis in psychology'. *Qualitative Research in Psychology* 3, nr. 2 (1 januari 2006): 77-101.
- Bregman, L. *Beyond silence and denial: death and dying reconsidered*. Louisville: Westminster John Knox, 1999.
- Brink, G. van den, en C. van der Kooi. *Christelijke Dogmatiek*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2015.
- Bruntink, R. 'Boeken Top Tien van 2023'. Geraadpleegd 8 oktober 2024. <https://www.robbbruntink.nl/2023/12/28/boeken-top-tien-van-2023/>.
- Butler, K. *De kunst van het sterven. Een toegankelijke, praktische en integere gids bij het voorbereiden op het einde van je leven*. Vertaald door R. Neugarten. Haarlem: Xander Uitgevers, 2020.
- Calvijn, J. *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst*. Vertaald door A. Sizoo. 12de dr. Zoetermeer: Meinema, 1994.
- Cameron, J. 'Focussing on the Focus Group'. In *Qualitative Research Methods in Human Geography*, door Iain Hay, 3rd ed. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Clark, D. 'Between hope and acceptance: the medicalisation of dying.' *BMJ: British Medical Journal* 324 (2002): 905-7.
- Creswell, J.W., en C.N. Poth. *Qualitative Inquiry & Research Design. Choosing among five approaches*. 4de dr. London: SAGE Publications, 2018.
- Elias, N. *De eenzaamheid van stervenden in onze tijd*. Vertaald door G. van Benthem van den Berg. 4de dr. Amsterdam: J.M. Meulenhoff, 2008.
- Exalto, K. *De dood ontmaskerd. De voorbereiding op de dood in de late middeleeuwen, in de reformatie en in de gereformeerde theologie in de 17e en begin 18e eeuw*. 2de dr. Amsterdam: Ton Bolland, 1979.
- Gale, Nicola K., Gemma Heath, Elaine Cameron, Sabina Rashid, en Sabi Redwood. 'Using the framework method for the analysis of qualitative data in multi-disciplinary health research'. *BMC Medical Research Methodology* 13, nr. 1 (18 september 2013): 117.
- Ganzevoort, R., en J. Visser. *Zorg voor het verhaal. Achtergrond, methode en inhoud van pastorale begeleiding*. 4de dr. Zoetermeer: Meinema, 2007.

- Gawande, A. *Sterfelijk zijn. Geneeskunde en wat er uiteindelijk toe doet*. Amsterdam: Nieuwezijds, 2015.
- Gijsberts, Marie-José H. E., Anke I. Liefbroer, René Otten, en Erik Olsman. 'Spiritual Care in Palliative Care: A Systematic Review of the Recent European Literature'. *Medical Sciences* 7, nr. 2 (2019). <https://doi.org/10.3390/medsci7020025>.
- Gillman, John. 'Memoirs and the Ars Moriendi'. *Journal of Pastoral Care & Counseling* 73, nr. 3 (2019): 160-68.
- Heelas, Paul, Linda Woodhead, en Benjamin Seel. *The Spiritual Revolution : Why Religion Is Giving Way to Spirituality*. Religion in the Modern World. Malden, Massachusetts: Blackwell, 2005.
- Hoek, P.C. *Leven in de schaduw van de dood; het bijstaan van ernstig zieken en stervenden*. Houten: Den Hertog, 2009.
- Hofmeyr, J.W. 'Johannes Hoornbeeck, a monumental 17th century Dutch theologian : continuities in his thinking on doctrine and life'. *Acta Theologica* 36, nr. 2 (2016): 19-48.
- Huizinga, J. *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvorming der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*. 27ste dr. Amsterdam: Contact, 1997.
- Hutton, P.H. 'Of Death and Destiny. The Ariès/Vovelle Debate about the History of Mourning'. In *Philippe Ariès and the politics of French cultural history*, 113-28. Critical perspectives on modern culture. Amherst: University of Massachusetts Press, 2004.
- Kaufman, T.S. 'From the Outside, Within, or In Between? Normativity at Work in Empirical Practical Theological Research.' In *Conundrums in Practical Theology*, onder redactie van B. J. Miller-McLemore en J.A. Mercer, 134-62. Theology in Practice; Volume 2. Leiden: Brill, 2016.
- . 'Practicing Reflexivity: Becoming Aware of One's Default Mode and Developing an Epistemic Advantage'. In *Wiley Blackwell Companion to Theology and Qualitative Research*, onder redactie van P. Ward en K. Tveitereid, 111-20. Wiley Blackwell Companions to Religion. Newark: John Wiley & Sons, 2022.
- Kirn, H. 'Martin Luther en de ars moriendi'. In *Luther zijn leven, zijn werk*, 3de dr., 200-202. Kampen: Kok, 2007.
- Koedam, I. *In het licht van het sterven. Ervaringen op de grens van leven en dood*. 2de dr. Utrecht: AnkhHermes, 2014.
- Kollaard, S. *Stadium IV*. Amsterdam: Van Oorschot, 2020.
- Leget, C. *Van levenskunst tot stervenskunst. Over spiritualiteit in de palliatieve zorg*. Tiel: Lannoo, 2016.
- Leroux, Neil R. *Martin Luther as comforter : writings on death*. Studies in the history of Christian traditions; 133; v. 133. Leiden: Brill, 2007.
- Luciano, Dana. *Arranging Grief: Sacred Time and the Body in Nineteenth-Century America*. Sexual cultures. New York: NYU Press, 2007.
- Luther, M. *Verklaring van de brief aan Galaten*. 3de dr. Houten: Den Hertog, 2003.
- MacCulloch, D. *Reformatie. Het Europese Huis gedeeld 1490-1700*. Vertaald door H. Stegeman. Utrecht: Het Spectrum, 2005.
- Napel, R. ten. *Het leven zelf*. Amsterdam: Hollands Diep, 2021.
- Ngien, D. 'The art of dying: in Luther's sermon on preparing to die.' *The Heythrop Journal* 49, nr. 1 (2008): 1-19. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2265.2007.00337.x>.
- Ohler, Norbert. *Sterben und Tod im Mittelalter*. München: Artemis, 1990.

- Paloutzian, Raymond F. *Invitation to the psychology of religion*. 3de dr. New York: The Guilford Press, 2017.
- Paul, Kathryn. 'The Ars Moriendi : A Practical Approach to Dying Well'. *Modern Believing* 56, nr. 2 (2015): 209-22.
- Protestantste Theologische Universiteit (PThU). 'Management onderzoeksdata: hoofdlijnen beleid Protestantse Theologische Universiteit'. Handreiking omgaan met persoonsgegevens. Geraadpleegd 11 oktober 2024. <https://www.pthu.nl/over-pthu/bibliotheek-pthu/diensten/handreiking-omgaan-met-persoonsgegevens/>.
- 'Recensies'. Geraadpleegd 8 oktober 2024. <https://palliatievezorg.nl/actueel/recensies/>.
- Roest, H. de. *Collaborative Practical Theology: Engaging Practitioners in Research on Christian Practices*. 1 online resource (x, 371 pages) vols. Theology in Practice; v. 8; Volume 8. Leiden: Brill, 2020. <https://brill.com/view/title/56046>.
- . 'The Focus Group Method in Practical Ecclesiology: Performative Effects and Ecclesiological Rationale'. *Ecclesial Practices* 2, nr. 2 (2015): 235-54.
- Selderhuis, H.J., red. *Luther verzameld*. Vol. II. Utrecht: Kok, 2016.
- . *Sterven in Bijbels licht*. Vol. 65. Apeldoornse studies. Apeldoorn: Theologische Universiteit, 2015.
- SIRE. 'Credits', 2022. <https://sire.nl/wp-content/uploads/2022/01/Credits.pdf>.
- . 'Persbericht'. Meer dan de helft van de Nederlanders had beter afscheid willen nemen, 8 februari 2022.
- . 'Persmap bijlage 2'. Cijfers & quotes, 2022. <https://sire.nl/wpcontent/uploads/2022/02/infographic-de-dood.png>.
- Spruit, R., en T. Weerheijm. *De dood onder ogen : een cultuurgeschiedenis van sterven, begraven, cremen en rouw*. Houten: De Haan, 1986.
- 'Stervelingen. Beter samenleven met de dood.' Den Haag: Raad Volksgezondheid & Samenleving, 2021. www.raadrvs.nl.
- Taylor, C. *A Secular Age*. 4de dr. Cambridge: Belknap Press of Harvard University, 2018.
- Ursinus, Z. *Stervenskunst*. Vertaald door G. den Hartogh. Kampen: De Groot Goudriaan, 2003.
- Voetius, G. *De praktijk der godzaligheid*. Vertaald door C.A. de Niet. Vol. II. Utrecht: De Banier, 1996.
- Wachter, D. de. *Borderline times. Het einde van de normaliteit*. 12de dr. Leuven: Lannoo, 2013.
- Walter, T. 'Historical And Cultural Variants On The Good Death'. *BMJ: British Medical Journal* 327, nr. 7408 (2003): 218-20.
- Watkins, C. *Disclosing Church. An ecclesiology learned from conversations in practice*. New York: Routledge, 2020.
- Wells, S. *Wees niet bang. Met geloof je angst het hoofd bieden*. Vertaald door H. Sytsma-van Loo. Franeker: Van Wijnen, 2018.
- Wicks, Jared. 'Applied Theology at the Deathbed: Luther and the Late-Medieval Tradition of the Ars moriendi'. *Gregorianum* 79, nr. 2 (1998): 345-68.
- Wijngaarden, Els van, en José Sanders. "'I want to die on my own terms": Dominant interpretative repertoires of "a good death" in old age in Dutch newspapers'. *Social Science & Medicine* 311 (1 oktober 2022): 115361. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2022.115361>.

BIJLAGE 1 PROTOCOL GESPREK FOCUSGROEP

Ref	Duur (min)	Onderwerp
1	10	<p>Introductie en welkom</p> <ul style="list-style-type: none"> - Welkom en uitleg van het doel van het gesprek. - Licht achtergrond van ontstaan thema's toe (a.m. / sec literatuur) - Uitleg systematiek van een FG <ul style="list-style-type: none"> o Doel is om gezamenlijk tot inzichten te komen o Goed of fout antwoord bestaat niet o Overeenstemming over standpunten hoeft niet; juist de verschillen maken het gesprek rijk. o Het is niet een vorm van debat maar wel open naar elkaar luisteren en op elkaar te reageren o Gesprek gaat over het geloof, de persoonlijke overtuiging van de deelnemer zelf. o Deelnemer heeft een eigen biografie en is tegelijk onderdeel van deze geloofsgemeenschap. o Onderzoeker is geen deelnemer aan het gesprek. Deze bewaakt tijd, zorgt dat eenieder aan het woord komt en dat alle thema's besproken worden o We leren door naar elkaar te luisteren en respectvol op elkaar te reageren - Herinnering opnemen van gesprek, informed consent en ruimte om elk moment mogelijk grenzen aan te geven (evt. te stoppen).
2.	20	<p>Trigger 1 Introductie. Ik lees u een regel voor uit een kerklied dat teruggaat op Maarten Luther. Zou u willen noteren wat er bij u op komt als u de volgende liedregel hoort:</p> <p>"Midden in het leven zijn we door de dood omvangen."</p>
3.	20	<p>Trigger 2 Introductie De volgende vraag is een directe vraag. Mogelijk ook wel een vraag die heel dichtbij komt.</p> <p>Welke gedachten komen bij u naar boven, welk gevoel wordt bij u opgeroepen, als u over uw eigen sterven denkt?</p>
4.	20	<p>Trigger 3 Het bewustzijn dat wij sterfelijke mensen zijn wat betekent dat voor keuzes in het leven nu?</p>
5.	20	<p>Trigger 4 Welke rol speelt uw geloof als u over uw sterven denkt? <i>Evt verdiepvingsvraag:</i> Wat wordt er vanuit het christelijke geloof, zoals dat door u wordt beleefd, over onze sterfelijkheid en de voorbereiding op sterven gezegd. Hoe wordt daar in de kerk aandacht aan gegeven.</p>

7.	5	Afsluiting <ul style="list-style-type: none">- Zijn er nog zaken die gedeeld of gezegd moeten worden?- Wijs op ds. voor eventuele nazorg- Dankwoord
----	---	--

BIJLAGE 2 INFORMED CONSENT

Formulier Informed Consent

Topic van onderzoek: Focusgesprek over de betekenis van sterfelijkheid voor het geleefde geloof.

- De student/ onderzoeker heeft mij uitgelegd waar het onderzoek over gaat en wat het doel van het onderzoek is. Ik heb de mogelijkheid gehad om vragen te stellen en de student/onderzoeker heeft eventuele vragen begrijpelijk beantwoord.
- Ik begrijp dat mijn deelname vrijwillig is. Ik kan mij op ieder moment terugtrekken uit het onderzoek zonder opgave van reden.
- Ik begrijp dat de resultaten van dit onderzoek zo anoniem als in het kader van het onderzoek mogelijk is zullen worden verwerkt. Mijn persoonlijke gegevens worden vervangen door codes. Alleen voor het onderzoeksteam zijn de resultaten indien nodig te koppelen aan persoonsgegevens.
- Ik sta het toe dat er geluids- en/of beeldopnamen gemaakt kunnen worden en dat die bestanden verwerkt kunnen worden tot een geschreven tekst of een (stilstaand) beeld. De oorspronkelijke bestanden zijn alleen toegankelijk voor het onderzoeksteam.
- Ik begrijp dat alle informatie die ik met de onderzoeker deel, gebruikt kan worden in publicaties, verslagen, boeken en andere vormen van onderzoeksoutput.

Naam van de deelnemer

Handtekening

Datum

Naam student-onderzoeker

Handtekening

Datum

BIJLAGE 3 SAMENVATTING FOCUSGESPREKKEN

In deze bijlage wordt per focusgroep een kort verslag gegeven van het besprokene.

Focusgroep 1

Het gesprek werd gestart met de regel uit Luthers lied "Midden in het leven zijn we door de dood omvangen". De reacties hierop varieerden van weerstand tegen de nabijheid van de dood tot reflecties over de vergankelijkheid van het leven. Sommigen benadrukten Jezus' overwinning op de dood, terwijl anderen de dood als integraal onderdeel van het leven zagen, gekoppeld aan de hoop op hemel of hel.

De deelnemers deelden persoonlijke ervaringen en gevoelens over sterfelijkheid. Er waren twijfels over de eigen gereedheid om te sterven, maar ook ervaringen van vrede en stervensgenade werden gedeeld. De waardering voor een geleidelijk stervensproces waarin afstand van het aardse wordt genomen en het vertrouwen op Jezus groeit versus een plotselinge dood was onderwerp van discussie. De dood werd gezien als een vijand die verdriet brengt, ondanks de troost van het geloof.

In de gesprekken werd zichtbaar hoe sterfelijkheid invloed heeft op relaties, keuzes en prioriteiten: men probeert zich minder te hechten aan aardse zaken, voor een enkeling inclusief familie, om meer ruimte te maken voor een eeuwige focus. Een ander was dankbaar voor een carrière zonder tragische verliezen.

Er was veel aandacht voor de rol van geloof bij het sterven. Het geloof biedt hoop en helpt deelnemers zich voor te bereiden. Sommigen plannen hun uitvaart met specifieke psalmen of instructies voor nabestaanden om God te eren. Het geloof in de hemel geeft rust, en men kijkt uit naar het moment waarop alles wat over Jezus is geleerd, waarheid wordt. Tegelijkertijd blijft het verlies van geliefden pijnlijk, ondanks de hoop op hereniging.

De kerk speelt een belangrijke rol in de voorbereiding op sterven. Prediking over sterven is nagenoeg niet aanwezig, deelnemers ervaren de noodzaak dat dit vaker thematisch uitgewerkt mag worden. Gesprekken in Bijbelkringen en persoonlijke getuigenissen dragen bij aan het begrip en de acceptatie van sterfelijkheid.

Het geloof werd als een cruciaal anker gezien. Men vond troost in liederen zoals "Jezus Overwinnaar" en in het vertrouwen dat het eeuwige leven reeds begonnen is. Reflecties over bekering benadrukten de noodzaak van innerlijke transformatie en een nieuwe schepping in Christus. Het geloof gaf zekerheid en rust, en bood een vooruitzicht op een eeuwigheid die alle menselijke verbeelding overstijgt.

Focusgroep 2

De liedregel "Midden in het leven zijn we door de dood omvangen" riep bij verschillende deelnemers uiteenlopende reacties, persoonlijke ervaringen en reflecties op. Sommigen herkenden de regel niet, terwijl anderen reflecteerden op de dood en het sterven, vaak ingegeven door persoonlijke ervaringen. Eén spreker merkte op dat de dood ver van hem af stond vanwege zijn jonge leeftijd, terwijl anderen verhalen deelden over sterven in vrede. Dit sterven in vrede vond dan wel de basis in het geloof en vertrouwen op genade.

Verschillende verhalen werden gedeeld hoe onverwacht de dood kan komen. Sommigen beschreven de intense impact van sterfgevallen in hun omgeving, zoals de snelle achteruitgang van een geliefde of het omgaan met chronische ziekten. De onverwachte aard van de dood maakte de reflectie op sterfelijkheid een terugkerend thema.

Er waren uiteenlopende perspectieven op hoe het bewustzijn van sterfelijkheid levenskeuzes beïnvloedt. Sommigen voelden een sterke drang om zich voor te bereiden op de dood, terwijl anderen zich meer richtten op het dagelijks leven, soms met tegenstrijdige gevoelens. Voor sommigen gaf het geloof in een leven na de dood een diep verlangen om "thuis" te komen, terwijl anderen worstelden met de praktische en emotionele implicaties van sterven, zoals het achterlaten van geliefden.

Deelnemers spraken over de moeilijke weg naar de dood door ziekte. Sommigen vonden troost in het geloof, terwijl anderen reflecteerden op de noodzaak om stervensgenade te ontvangen om deze weg te kunnen bewandelen. Er was ook een discussie over keuzes die je maakt met de dood voor ogen, zoals het al dan niet accepteren van medische behandelingen of reanimatie, waarbij de nadruk lag op de kwaliteit van leven.

Verschillende sprekers deelden hoe zij zich praktisch voorbereiden, bijvoorbeeld door liturgie en financiële zaken te regelen. Deze voorbereidingen werden gezien als een manier om de last voor nabestaanden te verlichten. Tegelijkertijd uitten sommigen zorgen over hoe onverwachte gebeurtenissen deze voorbereidingen zouden kunnen ondermijnen.

Geloof speelde een centrale rol in de manier waarop sprekers de dood en sterfelijkheid benaderden. Sommigen vonden troost in de gedachte dat zij elkaar in de hemel zullen herkennen, terwijl anderen benadrukten dat aardse relaties en zorgen wegvallen in het hemelse bestaan. Het geloof in Jezus en het vertrouwen op genade vormden een fundament voor velen.

Geloof bood veel sprekers zekerheid en troost, zowel in dit leven als bij de dood. Reflecties op Bijbelse thema's, zoals de wederkomst en het leven na de dood, werden vaak gedeeld. Sommigen vonden het belangrijk om ook anderen hierover te getuigen, zelfs in moeilijke situaties, zoals terminale diagnoses. In het geheel weerspiegelden de reacties een diepe zoektocht naar betekenis, hoop en vertrouwen, zowel in dit leven als in het gezicht van de dood. Het geloof bood voor velen een anker, terwijl anderen worstelden met onzekerheden en emotionele spanningen rond sterfelijkheid. De prediking over sterven kwam eigenlijk niet naar voren anders dan ten tijde van de jeugd van sommigen in streng orthodoxe kerken.

Focusgroep 3

Naar aanleiding van het lied van Luther bespraken de deelnemers de onvermijdelijkheid van de dood, de impact van geloof op rouwverwerking, en de persoonlijke benaderingen van sterfelijkheid. Het gesprek behandelt zowel de emotionele als filosofische dimensies van het sterven en de dood, met bijzondere nadruk op hoe deze thema's door het geloof en persoonlijke ervaringen worden geconfigureerd.

De centrale vraag, hoe de dood altijd aanwezig is, wordt uitgebreid besproken. De deelnemers reflecteren op hun eigen sterfelijkheid, waarbij sommige deelnemers de dood als een constante metgezel ervaren, vooral met het ouder worden. De term "omvangen" uit de Lutherse regel roept uiteenlopende interpretaties op. Een deel van de deelnemers ziet de dood als iets wat het leven afsluit, terwijl anderen het beschouwen als iets dat niet alleen angst oproept, maar ook troost kan bieden in de vorm van een natuurlijke afronding van het bestaan.

De verschillende ervaringen van verlies worden besproken, waarbij het contrast tussen plotseling verlies en verwacht verlies centraal staat. Dit leidt tot verschillende rouwverwerkingsprocessen, waarbij geloof een belangrijke rol speelt in het vinden van troost en het verwerken van verlies. De deelnemers delen persoonlijke verhalen waarin geloof als steun wordt ervaren, maar ook de diversiteit aan geloofsovertuigingen speelt een rol in de manier waarop mensen omgaan met de dood. Een belangrijk punt van discussie is het geloofsvertrouwen dat helpt bij het omgaan met de dood, zowel voor zichzelf als voor anderen.

De reflecties over de eigen sterfelijkheid geven inzicht in hoe angst en acceptatie de benadering van de dood beïnvloeden. Er is een tendens om het leven ten volle te leven, met aandacht voor de zinvolheid van het bestaan, vooral in de laatste levensfase. Het actieve deelnemen aan het maatschappelijk leven wordt als een manier beschouwd om de leegte van verlies te vullen en het eigen leven betekenis te geven. Deze wijze van leven zou ook meer waarborgen geven over het toekomstige leven. Dit onderwerp werd verder verbreed door gesprekken over begrafenistradities en de veranderende houding ten opzichte van rouw, met een verschuiving van treurigheid naar het vieren van het leven.

In verband met sterfelijkheid wordt ook het concept van eeuwig leven besproken, waarbij sommige deelnemers hun vertrouwen in een leven na de dood uiten, hoewel ze zich niet kunnen voorstellen wat dit precies inhoudt. Dit roept de vraag op naar de impact van sterfelijkheid op levenskeuzes, waarbij de vergankelijkheid van materiële bezittingen wordt benadrukt. De deelnemers reflecteren op hoe ze hun tijd besteden en de waarde die ze hechten aan ervaring boven bezit.

De rol van muziek en kunst in de rouw wordt ook besproken, waarbij muziek tijdens uitvaarten als een krachtig communicatiemiddel wordt gezien. Muziek drukt emoties uit die vaak moeilijk in woorden te vangen zijn. De technische aspecten van uitvaarten, zoals muziekkeuze en presentatie, dragen bij aan de persoonlijke betekenis van het ritueel. Muziek wordt gezien als een essentieel element in de verbinding van de aanwezigen met de overledene en het moment van afscheid.

Focusgroep 4

De belangrijkste punten die aan bod komen, zijn de kwetsbaarheid van het leven, de nabijheid van de dood, de afhankelijkheid van God, rouw en verlies, en het vinden van troost in geloof.

Een centraal thema is de kwetsbaarheid van het leven, waarbij wordt benadrukt dat het leven fragiel is en dat de dood altijd nabij is. Dit besef komt naar voren in persoonlijke ervaringen van verlies. Persoonlijke ervaring van het verlies wordt gedeeld. Het maakt deelnemers bewust van de onvoorspelbaarheid van het leven. Afhankelijkheid, geen regie hebben wordt benadrukt. In deze onvoorspelbaarheid wordt de waarde van geloof wel meer zichtbaar. God is juist ook dan aanwezig in de kwetsbaarheid van het leven.

De troost vanuit het geloof speelt een cruciale rol in het omgaan met verlies. Het geloof biedt houvast in angst voor de dood. Maar ook als verlies je leven intrekt. Om de laatste vijand te overwinnen is alleen mogelijk met geloof. Verder geeft de overtuiging dat geliefden bij God zijn, perspectief op een zinvol leven na de dood. Dit helpt bij het verwerken van verdriet.

Het acceptatieproces van de dood en rouw wordt verder besproken. Een deelnemer vertelt hoe de dood van zijn vrouw voor hem een ervaring van God was, die hem hielp ondanks zijn rationele aard. Rouw wordt niet alleen als een emotionele ervaring gezien, maar ook als een fysieke ervaring, waarbij fysieke symptomen zoals pijn of stress een rol spelen. Muziek en rituelen worden genoemd als hulpmiddelen bij het rouwproces. De betekenis van muziek werd duidelijk ervaren.

Het bewustzijn van sterfelijkheid heeft invloed op het leven en de keuzes die mensen maken. Het besef van de eindigheid van het leven kan mensen aansporen om bewuste keuzes te maken, bijvoorbeeld door zich te richten op belangrijke relaties en het vermijden van conflicten. Dit bewustzijn kan leiden tot een grotere focus op waarden en een vermindering van het materialisme. Dit bewustzijn maakt ook dat mensen zich voorbereiding door liturgie of een testament te maken. Een van de deelnemers had ook al een graf gekocht.

De spanning tussen materialisme en rentmeesterschap wordt besproken, waarbij het belang van het verantwoordelijk omgaan met middelen en relaties wordt benadrukt. Materialisme kan de aandacht afleiden van wezenlijkere waarden, terwijl rentmeesterschap de nadruk legt op het goed beheren van middelen, inclusief relaties. Verdringing vindt dan plaats door sterk gericht te zijn op het hier en nu.

Ten slotte wordt de rol van geloof bij sterven besproken. Geloof biedt vertrouwen en zekerheid in tijden van sterven, en het vertrouwen in de trouw van God wordt als essentieel gezien. Verschillende sprekers delen hoe hun geloof hen troost biedt bij het nadenken over sterven. Martine vertelt bijvoorbeeld dat haar geloof haar door verdrietige momenten heen heeft geholpen en dat ze erop vertrouwt dat God haar niet zal verlaten, zelfs niet in de dood. De gemeenschap en de kerk spelen een belangrijke rol in het bieden van steun, vooral voor degenen die moeite hebben met het bespreekbaar maken van het sterven. De voorganger mag wel duidelijker spreken over sterfelijkheid.

BIJLAGE 4 CODEBOEK

Thema	Initial code	Aantal van Citaat
1. Bewustzijn van sterfelijkheid		78
	Voorbereiding sterven	29
	Bewustzijn	28
	Leeftijd_ervaring	6
	Wijze van sterven	6
	Onontkoombaar	5
	Acceptatie	4
2. Zekerheid in geloof		46
	Zekerheid geloof	28
	Stervensgenade	12
	Afwezigheid geloof	5
	Aanvechting	1
3. Toekomstperspectief		43
	Zingeving	15
	Eeuwig leven	13
	Continuiteit	4
	voorzienigheid	4
	Wederkomst	4
	Hemel	3
4. Relationele verbondenheid		46
	Relaties	16
	Generatie_afstand	14
	Herstel relatie_herkenning	7
	Verwerken_nabestaande	4
	Verscheurdheid	5
5. Kwetsbaarheid		56
	Verdringing	25
	Angst	11
	Verlangen	8
	Onrust	5
	Kwetsbaarheid	4
	Onzekerheid	2
	Weerstand	1
6. Loslaten in sterven		42
	Loslaten	20
	Medicalisering	10
	Ontspullen	8
	Bezit	4
7. Bemoediging		27
	Muziek	12
	Prediking	9
	Rituelen	2
	Voorbeeldgelovige	4
Eindtotaal		338